

A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása

*„A kockázat és tévedés vállalása
nélkül nem lehet tudományt művelni.”*

(PUSZTAY 2010. 127.)

*Szvetlana Alekszandrovna Pletnyova
(1926–2008) emlékének*

Kutatási helyzetjelentés, mint bevezetés

A magyar őstörténet hazai régészeti kutatása az elmúlt, mintegy húsz évben jelentős változáson ment és megy keresztül, ugyanakkor újfajta kritikus szemlélet kialakulásáról is beszélhetünk. Egyrészt a korábbinál is csak esetlegesebben váltak itthon is (köz)ismertté a Kárpát-medence X. századi hagyatékával kapcsolatba hozható kelet-európai leletek, másrészt az 1970–80-as évekhez hasonló dinamikájú kutatási intenzitás már nyomokban sem mutatkozott a kutatási együttműködésekben,¹ illetve a témában itthon született dolgozatok mennyiségében és minőségében. Válságról azonban az „átütő”² keleti leletanyag előkerülésének (további) elmaradása miatt nem beszélhetünk, sokkal inkább a korábbi kutatás módszertani szempontú kritikája kérdőjelez meg hosszú időn át alapvetőnek tartott tételeket. Ennek lényege, hogy a régészeti leleteken alapuló etnikus őstörténetírás („ethnoarchaeologia”)³ létjogosultsága – a „tárgy=etnikum” szemlélet⁴ mechanikus alkalmazásának nyilvánvaló tarthatatlansága⁵ miatt – nálunk is alapjaiban kérdőjeleződött meg.⁶

* MTA Régészeti Intézete, H-1014 Budapest, Úri u. 49. e-mail: turk@archeo.mta.hu

¹ Vö. BÁLINT 1996. 939.

² Értsd: mindent megoldó.

³ BÁLINT 2004. 326.

⁴ A tárgyak mellett azonban néha még a konzervatívabbnak vélt temetkezési szokások esetében is fokozott óvatossággal kell eljárunk (szaltovói vonatkozásban erről: AKSÉNOV–TORTIKA 2002.; AFANAS’EV–ATAVIN 2002.). Gennagyij E. Afanasz’ev a kurgán alatti padmalyos temetkezések esetében (melyet több kutató is a polietnikus szaltovói kultúrkörön belül a kazár komponensre jellemző jegyként értékelt) arra hívta fel a figyelmet, hogy a korai alán időszaktól a kunokig terjedő időszakban szinte valamennyi, a kelet-európai sztyepp, illetve az Észak-Kaukázus előterében élt népcsoport hagyatékában megfigyelhető (AFANAS’EV 2008. 402.). Raso Rasev a bolgár etnogenezis kutatásával kapcsolatban szintén utalt arra, hogy a kelet-európai sztyepp VI–VII. századi történetében az frott forrásokból ismert számos eltérő népnévhez kapcsolt régészeti leletkör temetkezési szokásai főbb vonalaiban gyakorlatilag ugyanazok (RAŠEV 2002. 86–87.). Ugyanakkor ha a temetkezési szokásokat részleteiben elemezzük, akkor azt is meg kell állapítanunk, hogy pl. a bolgár variánsnak tartott egyszerű gödörsíros szaltovói temetők között nehéz két teljesen egyezőt találni a temetkezési szokások tekintetében (részletesen ld. Raso Rasev elemzését: RAŠEV 2003). A Kárpát-medence X–XI. századi temetőiről hasonlóan ld. FODOR 2009. 102.

⁵ BÁLINT 1994. A kelet-európai kora középkori régészeti hagyatékkal kapcsolatban ennek kritikájához számos példával ld. AFANAS’EV 2008.

⁶ Ez elsősorban olyan területeken érvényes fokozottan, melyeket korábban gyakran érintettek népvándorlások. Ezekről a vándorlásokról, beköltözésekről ugyanis mára kiderült, hogy nem járnak feltétlenül együtt az anyagi kultúra gyökeres megváltozásával, ugyanakkor gyökeres változás néha (be)vándorlás nélkül is kimutatható (BÓNA 1979.; BÁLINT 2005.; BRATHER 2004.; BÁLINT 2004. 323–326.). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a régészeti szerepe teljesen ignorálható lenne az etnogenetikai kutatásokban, de annak lehetőségei régióként és korszakokként (igen) eltérőek. Például az Urál-vidék egyes sziklarajzain (Kr. e. IV. ée.), illetve bronzkori kerámiáin (Kr. e. III–II. ée.) megfigyelt ábrázolások az adott régió lakosságának néprajzi ha-

A magyar régészeti kutatás számára természetesen alapvető feladat maradt a X. századi hagyatékek genezisének kutatása.⁷ Ennek földrajzi perspektívái öröndetes módon kiszélesedtek⁸ a korábbi egysíkú keletpreferens szemléletmóddal⁹ szemben. Ami viszont nem történt meg, az éppen az „új”¹⁰ keleti leletek adatainak összegyűjtése és kiértékelése,¹¹ ami messze elmaradt azoktól a lehetőségektől, melyet a közelmúlt oroszországi, ukrainai és moldáviai (leletmentő) feltárásainak hatalmas mennyiségű új leletanyaga, és a helyi publikációk számának ugrásszerű megnövekedése kínált.¹²

Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy az új leletek feldolgozása mellett nem kevésbé fontos a már korábban ismert „keleti” régészeti leletek értékelésében bekövetkezett változások nyomkövetése sem,¹³ ez a folyamat ugyanis a VII – X. század vonatkozásában különösen erőteljesnek mondható.¹⁴ Mindezek elmaradása következtében történhet meg,

gyatékában is pontos párhuzamokkal bírnak (magyarul részletesen ld. FODOR 1980. 348–349.; FODOR 2006. 92–93.). Ugyanitt szintén jól ismertek pl. az obi-ugor népek XVII–XVIII. századi temetőinek (pl. Halasz Pogor) és a bennük feltárt leletanyagnak VIII–X. századi előzményei. A mordvin területekről szintén ismerünk hasonló példákat, melyekből nemrég Klima László mutatott be néhányat. Peter Simon Pallas XVIII. századi utazónak az erza és moksa női viseletről készült rajzait elemezve egyes ékszerek és viseleti elemek (pl. a csatfibuláról [szjulgam] lelőgő és sugarasan szétágazó csüngők) pontos megfelelőit mutatta ki a VIII–XI. századi Jelizavet-mihajlovkai és a VII–IX. századi Sztaroje bagyikovói temető leletanyagában: <http://renhirek.blogspot.com/2009/02/megint-pallas.html> 2010.02.22. 10:35. Bár a hasonlóságok nem jelentenek feltétlenül *kapcsolatot* is, ezek az említett adatok természetesen nem hagyhatóak figyelmen kívül. Ezen összefüggések mennyiségük és jellegük folytán (a jövőben bővebb archaeometriai és antropológiai vizsgálatokkal kiegészülve) véleményem szerint nem irrelevánsak a helyi népesség etnogenezisének kutatásában és egyelőre munkahipotézisként használhatók.

⁷ A címben jelölt „magyar őstörténet régészete” kifejezést – mely a hazai kutatás bevett, de mára már több szempontból is elavult terminológiája – dolgozatomban csak a fenti, a honfoglalás kori leletanyag keleti gyökereinek kutatása értelmében használom. Ezért az alábbiakban hivatkozott egyetlen leletet és lelőhelyet sem vélek megalapozottnak (egyelőre) felhasználni a magyarok elődeinek keleti vándorútjának rekonstrukciójánál.

⁸ FODOR 1981.; MESTERHÁZY 1990.; MESTERHÁZY 1991.; BÁLINT 2004A; LANGÓ–TÜRK 2004.; BOLLÓK 2006.

⁹ Vö. BÁLINT 1999.

¹⁰ Jóllehet ezen leletek az oroszországi és ukrainai kutatók számára néha már évtizedek óta ismertek voltak, de magyar vonatkozásait nem ismerték fel.

¹¹ 2008-ban jelent meg egy hiánypótló munka a keleti párhuzamokról (ERDÉLYI 2008. 59–206.), mely – minden pontatlansága és már megjelenésekor is bizonyos fokú elavultsága ellenére – valójában az első komolyabb összefoglalás, melynek célja egy teljes kelet-európai adatbázis megteremtése.

¹² A szaltovói kultúra elmúlt tíz évének kutatásával kapcsolatban ebben a vonatkozásban elég csak a *Hazarszkij al'manah* (Harkov) eddigi 6 kötetét, és a donyecki kiadású *Sztyepi Evropy v srednyevkov'ja* sorozat 1., 2., 4., 5., 7. kötetét említeni.

¹³ Természetesen a hazai, öröndetes módon évről-évre folyamatosan bővülő X. századi régészeti hagyatékek folyamatos újraértékelése szintén nem kerülhető el, melynek eredményeként korábban nem, vagy csak kevésbé hangsúlyozott keleti kapcsolatra derült fény. Néhány példa: az íjmarkolatok markolatlécei (BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009.), a kurgánba és kurgán alá való temetkezések és a padkák, valamint padmalys sírok hangsúlyosabb szerepe, vagy akár a lovastemetkezések formai változataiban megfigyelhető párhuzamok (pl. a lókoponya északi, vagy déli irányú tájolása) (összefoglalóan ld. TÜRK 2009.).

¹⁴ Ilyen kérdés pl. szaltovói vonatkozásban a kazárok régészeti hagyatékának meghatározására tett újabb kísérletek, illetve az Alsó-Don menti VIII. századi leletanyag relatív időrendje, a Kuvrat-féle bolgár birodalom régészeti hagyatékának megkérdőjelezése, avagy a Maloje Perescsepino-i lelet korai kazár hagyatékként való meghatározása. Ez utóbbi lelet alapján a Mihail I. Artamonovra és Alekszandr I. Ajbabinra visszamenő Perescsepino-kultúra fogalmának kibővítése (és belső-ázsiai kapcsolatrendszerének feltárása), és kronológiai-régészeti összekapcsolása a szaltovói kultúrával. Ide sorolhatjuk még a szaltovói hamvasztásos temetkezések újabb interpretációit, és a szaltovói kultúra Szvetlana A. Pletnyova-féle értelmezésnek a kritikáit (vö. AFANAS'EV 2001.; KOMAR 1999.; KOMAR 1999A.; KOMAR 2006.; KOMAR 2006.; KRUGLOV 2006. stb.).

A magyar őstörténet tekintetében ilyen kérdés a Volga–Dél Urál vidéken a kusnarenkovói és karajakupovói kultúrák szétválasztása, valamint ezen leletek egyre markánsabb előfordulása az uráli átjáró, illetve az Urál

hogy Magyarországon mind a mai napig jelennek meg olyan történeti-régészeti dolgozatok is – miközben hivatkoznak orosz és ukrán régészeti szakirodalmakra –, melyek következtései ott már az 1980-as évek végén is gyakran elavultnak számítottak.

A Kárpát-medencei X. századi régészeti hagyatékok genezisének kutatásában véleményem szerint egy olyan akut problémával állunk szemben a szaltovói kultúrkör, illetve annak magyar vonatkozásaival kapcsolatban, mely jelen dolgozatom témája. Ne feledjük: a szaltovói-ősmagyar kapcsolatok vonatkozásában nem kisebb jelentőségű kérdést véltünk eldöntöttnek, mint pl. az írott forrásokból ismert szállásterület, Levédia lokalizálását!¹⁵ Annak a területnek a meghatározását, ahol a magyarok megismerték a letelepült életmód és a fejlett mezőgazdaság, valamint település- és házkultúra később általuk is használt alapjait, és az ezzel kapcsolatos ótörök jövevényszavakat átvették.¹⁶ Az ilyen roppant nagy horderejű történeti megállapítások alátámasztására felsorakoztatott *releváns régészeti érvanyag csekélységére* ugyan már többen is felhívták a figyelmet,¹⁷ mindennek azonban csak csekély hatása érezhető a hazai történeti interpretációkon.¹⁸ A (vélt) szaltovói kapcsolatok hátterében az a leegyszerűsített elképzelés áll, mely szerint ha a DAI alapján¹⁹ a magyarok a kazárokkal együtt, – vagy éppen azok birodalmának területén – éltek, akkor ebből kifolyólag a szaltovói kultúrában kell keresni a magyarok elődeinek VIII–IX. századi hagyatékát. A szaltovói kultúra ugyanis megfelel a Kazár Kaganátus térbeli és időbeli kiterjedésének egyaránt. Az alapvető probléma azonban ott jelentkezik, hogy ez utóbbi állítást tételes régészeti elemzéssel eddig még senki nem bizonyította be. Aki viszont túllépett a régészeti leletanyag végletekig historikus interpretációján és valóban elemezte is azt – összehasonlítva pl. a szaltovói kultúra variánsait – az gyökeresen más eredményre jutott.²⁰

A hazai kutatás említett helyzete nem okoz meglepetést, ha kritikus szemmel végigtekintünk az itthon e témában született dolgozatok irodalomjegyzékén, ott ugyanis elsősorban interpretációs jellegű, összefoglaló dolgozatokra találunk hivatkozásokat (azt is igen gyakran hibákkal).²¹ A jellegzetes (és főként újabban feltárt) tényleges szaltovói leletek,

keleti oldalán (IVANOV 1999.; BOTALOV 2010.). A sztyepp másik, nyugati végén Moldáviában a helyi (orosz ajkú) régészek újabban már komolyan számolnak a magyar komponenssel a helyi IX. századi emléanyagban. Egy igen érdekes elképzelés is napvilágot látott ezzel kapcsolatban arról, hogy mivel a két helyi szláv törzs, az ulicsek és tivercsek a 940-es évek elejéig valószínűleg nem kerültek a Kijevi Rusz fennhatósága alá (az ellenük vezetett hadjáratok sikertelenségéről van adatunk), továbbá mivel a dunai bolgár állam illetve a Kijevi Rusz között a X. század első harmadában gyakorlatilag nincs nyoma diplomáciai kapcsolatoknak, felvethető, hogy a magyarok fennhatósága a még a 895. évi elköltözésüket követően is érvényesült keleten, a Dnyeszter folyó vonaláig (RÁBCEVA–RABINOVIC 2007.). Az új szempontú kutatások között említhetjük a Kijevi Rusz anyagi kultúrájára gyakorolt (főleg annak déli területén) nem csak viking-varég, hanem sztyeppi nomád hatást (pl. a lószerszámok és azok díszítményeik vonatkozásában, vö. KHAMAYKO 2009.).

¹⁵ Vö. ERDÉLYI 1984.

¹⁶ BARTHA 1968. 82–102.; FODOR 1975. 172–195.; BÁLINT 1975. 59–61.; MATOLCSI 1982.; BÁLINT 1989. 50–51.; FODOR 2009. 51–54. stb.

¹⁷ A legfontosabb idesorolt tárgytípusokkal kapcsolatban részletes áttekintést ld. RÉVÉSZ 1998.

¹⁸ A hazai iskolai tankönyvekben ma is az áll, hogy a magyarok a VIII. század közepétől a Kazár Kaganátus északnyugati zónájában éltek, a térképen mindezt berajzolva a szaltovói kultúra két névadó lelőhelyének vidékére (vö. FODOR 2009. 39.).

¹⁹ Bőrbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. 38. fejezet (Ford.: Moravcsik Gyula) In: HKÍF 1995. 121–122.

²⁰ Például LÁPUŠKIN 1958.; AFANAS'EV 1987.; AFANAS'EV 2001.; IVANOV 2000. 23.; FLÉROVA–FLÉROV 2000. stb.

²¹ Orosz régészek az elmúlt években többször is felhívták a figyelmet a magyar szakirodalomban található szaltovói kultúrával kapcsolatos pontatlanságokra, illetve nem kellő tájékozottságra (vö. AFANAS'EV 1999. 87.; AFANAS'EV 2001. 45.; FLÉROVA 2003. 173.).

valamint a Szvetlana A. Pletnyova által képviselt szemlélettől eltérő vélemények²² ismertetésével csak elvétve találkozunk.²³

Ezért úgy vélem, hogy érdemes áttekinteni ismereteinket a szaltovói–ősmagyar kapcsolatok kérdéskörben, visszanyúlva egészen az alapokhoz. Munkám első felében a kutatástörténettel kapcsolatban a szaltovói hagyaték interpretációjában bekövetkezett változásokkal, illetve a régészeti érvelésekkel foglalkozom, majd a honfoglalás kori hagyatékban szaltovóinak meghatározott tárgytípusokat tekintem át. Az ún. „vegyes érvelésnek” a látszatát is kerüendő, jelen munkámban nem foglalkozom a szaltovói–ősmagyar kapcsolatok igazolására felhozott *nem-régészeti jellegű érvekkel*.²⁴ Vizsgálódási módszereimet illetően szintén mellőzöm a telepek, háztípusok, házikerámia gyakran idézett kapcsolatainak részletes elemzését, tekintettel ezek X. századi Kárpát-medencei keltezésének mindmáig igen bizonytalan voltára. Mivel a ténylegesen elemezhető X. századi Kárpát-medencei leletanyagot, – vagyis a kronológia alapját – egyelőre a sírleletek adják, ezért mindkét régióban elsősorban ezeket lehet és kell összevetnünk.

A kutatás kezdetei és a kultúra összetett nevének írásmódja

A nálunk hosszú időn keresztül „szaltovó-majakinak” nevezett kultúra két névadó lelőhelye közül a Voronyezs közelében lévő Gyivnogorje falu melletti Majackoje gorogyiscse (Ru, Voronyezsszkaja oblaszty, Liszkinszkij rajon) kutatása 1890-ben kezdődött. A Tyihaja Szoszna folyó doni torkolatánál lévő (4. kép 2.), a környezetéből határozottan kiemelkedő, mintegy 50 m magas természetes mészkőplatón feltárt közel 1 ha kiterjedésű kő(!)vár,²⁵ illetve kamrasíros²⁶ temető első kutatója Nyikolaj E. Makarenko volt. A másik névadó lelőhelyen, a Harkovtól északkeletre lévő Verhnyij Szaltiv (Ua, Harkivsz'ka oblaszty, Vovcsansz'kij mjisz'krada) melletti kamrasíros temető ásását 1900-ban kezdte meg Vaszilij A. Babenko helyi tanító, amatőr régész.²⁷ Jóllehet 1906-ban Makarenko használta először együtt a két lelőhely nevét az említett zónában feltárt jellegzetes kamrasíros hagyaték megnevezésére,²⁸ a „szaltovo-majackaja régészeti kultúra” komplex – immár a telepeket is magába foglaló – terminusa csak jóval később, 1927-ben került be a tudományos köztudatba. Ez Jurij V. Got'jétől ered, aki gyakran még *donyeckaja kultúrának* is nevezte ezt a leletkört, utalva területi elterjedésére.

A két névadó lelőhely kapcsán szót kell ejteni a kultúra magyar szakirodalomban használatos alakjairól, elsősorban a „szaltovó-majaki” terminusról, mely helyesírásiilag pontatlan és egyben tartalmilag is félrevezető (lehet). A kultúra névadó lelőhelye, a Majackoje gorodiscse ugyanis nem egy, a közelben fekvő Majaki nevű településről kapta a nevét, ami azért fontos, mert ilyen helynév több is ismert Oroszországban és Ukrajnában egyaránt. A lelőhely közelében egy Gyivnogor'je (Дивногорье)²⁹ nevű falu található, míg

²² Pl. AFANAS'EV 1987.; WERBART 1996.; FLÉROVA–FLÉROV 2000.; FLÉROVA 2001.; FLÉROVA 2002.; FLÉROVA 2002A.

²³ BÁLINT 1989. 57–59.

²⁴ Pl. földműveléssel és állattenyésztéssel kapcsolatos őtörök jövevényszavak, frott források adatai Levédia földrajzi lokalizálására, stb. Jóllehet ezek gyakran nagyobb súllyal estek latba e kérdés megítélésénél, mint maguk a régészeti elemzések – ez a „vegyes érvelés” klasszikus esete.

²⁵ Tévesen „földvárát” említi: FODOR 1975. 85. j.; BÁLINT 1980. 381.; BÁLINT 1981. 400.

²⁶ Az orosz szakirodalomból közvetlenül átvett „katakombasír” hibás magyar terminus, tekintve, hogy magyarul a 'katakomba' szó teljesen más jelentéssel bír. Itt valójában egy bejárati folyosóból (dromosz) és sírkamrából álló kamrasírokról van szó.

²⁷ PRYHODNŰK 2001. 79.

²⁸ Vö. MEDVEDENKO 2006. 14.

²⁹ Vö. [http://ru.wikipedia.org/wiki/Дивногорье_\(местность\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Дивногорье_(местность)) 2010.02.22. 09:18

magának a lelőhelynek az elnevezése feltehetően népetimológiás eredetű.³⁰ A hazai szakirodalomban elsősorban Bálint Csanád³¹ és Fodor István³² munkáira való hivatkozással a „szaltovo(szaltovó)-majaki” alakban terjedt el a kultúra neve. Ha azonban a kultúrának nevet adó „Majackoje gorodiscse” nevéből indulunk ki, az általánosan hivatkozott átírási szabályok alapján nem logikus, hogy miért kellene többes számban visszaadni (‘majaki’) a melléknévből eredő főnevet, akkor már miért nem „majak” (esetleg „majak-i”), hiszen *cgy* várról van szó.³³ Erdélyi István valamennyi dolgozatában *szaltovo-majackoje* alakot használt, éppen ebből a problémából kifolyólag, következetesen utalva a névadó lelőhely tulajdonnévére.³⁴ Ez a forma véleményem szerint is helytállóbb, ugyanakkor nehézsége, hogy oroszul így soha nem használják, mivel a melléknévet egyeztetni kell a mögötte álló (nőnemű) főnévvel.

A „szaltovó-majaki” alakkal azonban nemcsak helyesírási probléma van, az ugyanis alapvető félreértésre is okod ad. Ma csak Ukrajnában legalább négy ‘Majaki’ nevű település ismert,³⁵ közöttük az egyik éppen a Szeverszkij Donyec³⁶ (4. kép 2.) mentén (Ua, Donyec’ka oblaszty, Szlov’jansz’kij mjsz’krada). Ennek határában ugyanakkor egy szaltovói kultúráis lelőhely is található, ráadásul egy gorodiscse. Ezt a Vlasyimir K. Mihejev harkovi régész által feltárt lelőhelyet³⁷ az orosz szakirodalomban ugyan többnyire Carino gorodiscsének nevezik – a keveredést kerülendő –, de az itt feltárt hamvasztásos temető egyöntetűen Majaki-3 néven ismert. Ezért véleményem szerint a magyar „szaltovo-majaki” alak félreértésre ad okot, mert arra enged következtetni, hogy a névadó lelőhely nem a Majackoje gorogyiscse, hanem a Majaki mellett feltárt komplexum. Különösen igaz ez akkor, amikor a szakirodalomban többen, több helyen is földvárnak nevezik a

³⁰ A „majaki” szó kozák tájszólásban, többes számban „zászlós póznát” jelent, amit régen a sztyeppen útjelzőként állítottak fel, míg a mai orosz nyelvben „világítótorny” a jelentése. Egy 1648-ban keletkezett, a kozákok földjeiről szóló leírásban szerepel először a vár neve: „*по реке Тихой Сосне до Маяцкого старинного городища*” alakban. Pletnyova feltételezi, hogy a kultúrának nevet adó lelőhely elnevezése onnan ered, hogy a folyami hajósoknak a folyóparti fehér sziklák szolgáltak egyfajta „világítótornyként,” tájékozódásukat segítve (PLETNËVA 1984. 3.). (A kultúra nevének helyesírásával kapcsolatban adott tanácsaikért Valerij Sz. Fljorovnak és Erdélyi Istvánnak mondok köszönetet).

³¹ BÁLINT 1989. 9.

³² Véleménye szerint a földvár (sic!) neve Majaki (FODOR 1975A. 85. j.), ugyanakkor más munkáiban több alak is előfordul pl. „szaltovo-majacki” kultúra (FODOR 1973. 196.), illetve „szaltovó-majáki” (FODOR 2009. 49.)

³³ Egy „majak-i” alak a magyar helynévképző miatt még elfogadható lenne, de pl. németül már nem (vö. Hg.: Bálint, Cs. Der Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. *Varia Archaeologica Hungarica*. III. 1990.). Ráadásul németül a másik alak is hibás, helyesen „Saltowo” lenne. Valószínűleg nem véletlen, hogy az említett alak nem is terjedt el széles körben a nemzetközi kutatásban. Németül előfordul a „Saltowo-Majackoje-Kultur” átírás (PLETNJOWA 1978. 75.), angolul többnyire „Saltovo-Mayatsk culture” (AFANAS’EV 1993. 163.). A magyar szakirodalomban mindez talán azért nem zavaró, mert a szóvégi –i, – mely az oroszban a többes számú főnév jele – megegyezik a magyar földrajzi helynévképzővel.

³⁴ ERDÉLYI 2004. 92. Ha következetesen ezen elv szerint járunk el, akkor a ‘szaltovo’ alak helyett ‘szaltov’ (ukránul ‘szaltiv’) alakot kellene használnunk, mivel ez a lelőhely pontos neve. A szó végén lévő –o valószínűleg ejtéskönnyítő hangként került oda, oldandó a mássalhangzó-torlódást, melyet az orosz nyelv – a magyarhoz hasonlóan – lehetőség szerint kerül (Gennagyij E. Afanasz’ev magyarázatáért köszönetet mondok). Ugyanakkor ismert olyan előfordulása a szakirodalomban – ráadásul európai nyelven –, ahol még ez az –o sem szerepel, maximálisan törekedve a lelőhelyek eredeti pontos alakját használatára: „...civilization Saltov-Mayatskoe” (ALBEGOVA 2006. 356.).

³⁵ Az orosz és ukrán helyneveknél gyakori jelenség a többes számú alak (erre Valerij Sz. Fljorov hívta fel a figyelmet, melyért köszönetet mondok).

³⁶ A folyó nevének helyesírásához ld. <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/01-3/bona.htm#nb329> 2010.02.22. 11:07

³⁷ MIHEEV 1985. 12–18.

Majackoje gorodiscsét (amint ez pl. a magyar szakirodalomban is előfordult),³⁸ mert a Majaki melletti gorogyiscse viszont valóban *földvár*.

Összefoglalva: a szaltovói kultúra nevének összetett alakja esetében a magyarban is célszerű megtartanunk az eredeti orosz terminust: szaltovo-majackaja kultúra. Ezt napjaink angol és német nyelvű régészeti szakirodalmában (the Saltovo-Mayatskaya culture,³⁹ die Saltowo-Majazkaja Kultur)⁴⁰ egyaránt megfigyelhetjük.⁴¹

Rövid kutatástörténet a történeti interpretáció tükrében⁴²

A két névadó lelőhelyen megindult XIX. század végi temetőfeltárások eredményeit először 1902-ben a XII. Orosz Régészeti Kongresszuson mutatták be, ahol mintegy 65 kamrasír közel 1600 leletét állították ki Harkovban. A leletek történeti értelmezéséről azonnal megindult a vita, és egymástól eltérő interpretációk születtek. Jóllehet már a kezdetekkor nyilvánvaló volt azoknak a jellegzetes formájú, a helyi előzményektől gyökeresen eltérő szaltovói kamrasíroknak és leletanyaguknak közvetlen rokonsága a Kaukázus északi előterének alán-asz kultúrkörének temetőivel, a kutatók egy része mégis a kazárokhoz kötötte a szaltovói kultúra eredetét.⁴³ Mások, többek között – a magyar őstörténet kutatásban jól ismert – Alekszandr A. Szpicin az említett észak-kaukázusi párhuzamok alapján alán eredetűnek vélte a szaltovói emlékeket. Később Jurij V. Got'e tételelesen cáfolta Dmitrij Ja. Szamokvaszov és Dmitrij I. Bagalej kazár nézetét, egyrészt a régészeti leletek kapcsolatai

³⁸ Valójában mészkőből faragott kváderekből, köpenyfalas technikával készült kővár (vö. 25. j.).

³⁹ A BGN/PCGN orosz-angol átirási rendszer alapján.

⁴⁰ A Duden szótár orosz-német átirási rendszere alapján.

⁴¹ Vö. AHMEDOV–NOVIKOVA 2007. 95., valamint a cikket tartalmazó katalógus a bevezetőjét a 9. oldalon.

⁴² A szaltovói kutatástörténetről részletesen ld. LÁPŠUKIN 1958.; AFANAS'EV 1987. 10–20.; PLETNĚVA 1967. 3–12.; PLETNĚVA 1981.; PLETNĚVA 1999. 7–23.; MEDVEGYENKO 2006.

⁴³ Elsősorban Dmitrij Ja. Szamokvaszov (SAMOKVASOV 1908. 234.) és Dmitrij I. Bagalej (BAGALEJ 1905.), míg Vaszilij A. Babenko nem zárta ki teljesen az alánok szerepét sem (BABENKO 1914.). A kazár teória kialakulásában – a leletek időrendje mellett – valószínűleg az is szerepet játszott, hogy már a XIX. századi orosz történeti irodalomban jól kimutatható az igény a Kazár Kaganátus tárgyi hagyatékának meghatározására. Akkor az orosz történészek kifejezetten pozitívan értékelték a kazárok történeti szerepét, tekintve, hogy a forrásokból egy jól szervezett államalakulat képe bontakozott ki, amely visszaverte az arabok, illetve a keleti nomád törzsek támadásait. Ez egyértelműen kitűnik olyan 1917 előtti orosz történészek munkáiból, mint M. Sz. Hruszevszkij, V. O. Kljucsevszkij, M. K. Ljubavszkij. A munkásságát a forradalom után kifejtő V. F. Parhomenko pedig egyenesen a korai orosz állam létrejöttében játszott pozitív kazár szerepről mint kulturális-gazdasági előzményről írt (a kérdésről részletesen ld. MEDVEGYENKO 2006. 16–17.). Talán ugyanezzel a szemlélettel (bár némileg más előjellel) függhet össze az a napjainkban megfigyelhető, inkább kultúrtörténeti, mint tudományos jelentőségű elképzelés, mely korabeli Rusz Kaganátust feltételez (ld. GALKINA 2001.). Ugyanez a kazár szemlélet tükröződik vissza az 1950-es évek végétől a szovjet kutatásban is. Jóllehet az 1950-es évek elején megjelentek a kazárokat negatívan megítélő történeti-régészeti vélemények (a történeti kutatásban később is), melyek képviselője a régészetben elsősorban — Nyikolaj Ja. Marr nyomán — Borisz A. Rybakov volt (RYBAKOV 1952.; RYBAKOV 1953.). A szovjet régészeti kutatás azonban gyorsan és határozottan reagált, elvetve azt (vö. pl. MERPERT 1953.). Úgy vélem az a nézet, mely szerint a szovjet régészeti kutatásban az alánok szaltovói kultúrában játszott szerepének „túlhangsúlyozása” politikai (sztálinista, illetve orosz nacionalista) nyomásra történt volna (pl. BÁLINT 1996. 938.) a szaltovói kultúra kutatástörténete nem támasztja alá. Kérdés az is, hogy beszélhetünk-e egyáltalán túlhangsúlyozásról, hiszen a *nomád kazárok vezető szerepe* a szaltovói kultúra létrehozásában éppen Svetlana A. Pletnyova máig ható, és széles körben elfogadott kutatási eredményeinek legfőbb tétele. A szovjet-orosz régészek ezirányú munkáiban és főként érvelésében az alánokkal kapcsolatban – ha volt is ilyen nyomás (az általam megkérdézett valamennyi szovjet-orosz régész tagadta, hogy az 1960-as évek elejétől az *érdemi szaltovói régészeti* kutatásban szerepet játszott volna politikai befolyás) – a két névadó lelőhely körzetében feltárt régészeti és antropológiai anyag megítélése ugyanakkor perdöntő szerepet játszott.

alapján, melyek a Praszkov'ja Sz. Uvarova műve óta nyilvánvalóak voltak.⁴⁴ Másrészt történeti érvek alapján is, nevezetesen, hogy a kultúrának nevet adó lelőhelyek olyan területen kerültek elő, mely az írott források alapján közismerten igen távol fekszenek a feltételezhető kazár települési centrumtól.⁴⁵

A későbbiekben további etnikai azonosítások lehetősége is felmerült, bár azok jelentősége és érvrendszere jóval szerényebb volt, és főként csak a Verhnye szaltovi temető hagyatékának interpretációjára szorítkoztak. Az 1930-as években Fettich Nándor részéről előbb a magyar,⁴⁶ majd 1943-ban George Vernadsky részéről a viking-varég eredet koncepciója látott napvilágot.⁴⁷ Ezek közé sorolható még Szemjon A. Szemjonov-Zuszer 1947-ben publikált véleménye a szláv eredet lehetőségéről, míg később,⁴⁸ 1970-ben Dmitrij T. Berezovec ismét a „nem szláv nyelvű ruszokkal” hozta kapcsolatba a Verhnye szaltovi leletek körét.⁴⁹

A leletanyag feltárása is lendületesen folyt, 1902–1915 között 343 kamra, 3 akna és 7 lótemetkezés került elő a Verhnye szaltovi temetőben,⁵⁰ de Majackoje gorodiscse kutatása is folytatódott.⁵¹ A Verhnye Szaltovból származó gazdag leletanyagból számos tárgy került több távoli múzeumba Moszkvától Helsinkiiig.⁵² Az 1917-es forradalom után hosszú ideig csak esetlegesen folyt a kutatás. Az ásatásokat a harkovi, voronyezi és rosztovi területek múzeumainak helyi munkatársai végezték, egységes kutatási koncepció azonban ekkor még nem volt. Az 1920-as évek végén a Szeverszkij Donyec középső folyásánál kisebb feltárásokat végeztek az izjumi és luganszki múzeumok munkatársai, és folytatódott a szaltovói temető ásatása is a harkovi múzeum vezetésével.

Az 1932–1958 közötti időszakban elsősorban délen, a füves sztyepp vidékén, a Don középső, illetve alsó folyása, valamint a Volga és Don közötti területek kazár kori településeinek ásatása folyt, de a névadó lelőhelyek kutatása sem szűnt meg.⁵³ Az előbbi terület leletanyagában bizonyos hasonlóságok mutatkoztak egyes északi, szaltovói kerámia-típusokkal.⁵⁴ Ennek eredményeként lassan megindult a kultúra fogalmának földrajzi kiter-

⁴⁴ Elsősorban a *Материалов по археологии Кавказа* sorozat 1900-as kötete. A korszak publikációs viszonyai között kiváló minőségben előállított sorozatból 1905-ig 10 kötet jelent meg (részletesen ld. Б. П. Зайцев – А. Ф. Парамонов: Графиня П. С. Уварова – председатель XII Археологического съезда. <http://ysadba.rider.com.ua/almanah/03/3.doc> 2010.02.22. 11:16).

⁴⁵ GOT'JE, 1927. A kérdésről továbbá ld. KUZNECOV 1984. 123. 92. j.; FODOR 1977. 87., 92.; FODOR 1977A. 16.

⁴⁶ FETTICH 1933. 268., hasonlóan foglalt állást ZAHAROW–ARENDT 1935. 69. Ennek tükröződése még a magyarországi szakirodalomban: MOLNÁR 1955.; PERÉNYI 1956.

⁴⁷ G. Vernadsky véleménye szerint a Don-Oszkol menti alán-asz lakosság a VIII. század elején magyar fennhatóság alá került, melyet 735 körül a „svéd” expanzió váltott fel, így gyakorlatilag a szaltovói kultúra „svéd”-varég eredetű lenne (VERNADSKY 1943. 226., 242., 272–401.). Bár a birikai viking temető három női sírjában nyakban, függesztőfüllet ellátott szaltovói típusú övveretek kerültek elő, és bár hasonló leletek megfigyelhetők a Rusz területén is (pl. Gnyozdovo), az idézett történeti koncepciót régészeti szempontból semmilyen érvanyag nem támasztja alá. Az észak-európai elterjedésű szaltovói típusú leletekről újabban ld. PUŠKINA 2007.

⁴⁸ SEMÉNOV-ZUSER 1947. 131–182.

⁴⁹ BEREZOVEC 1970. 72–73. Napjainkban ez a nézet – tudományos érvekkel jóval kevésbé alátámasztva – újra megfigyelhető, pl.: http://sarkel.ru/istoriya/russkij_kaganat_zabytaya_istoriya_dona_serzej_bezzakonov 2010.02.22. 11:24, továbbá GALKINA 2001.

⁵⁰ Vö. BABENKO 1905.; BABENKO 1910.; POKROVSKIJ 1905.

⁵¹ MILÜTIN 1909.

⁵² A szaltovói leletanyag már korán felismert nemzetközi jelentőségét mutatja, hogy az I. Világháborúban a Harkov körzetét rövid ideig megszállva tartó német csapatok berlini régészek irányításával több kamrasírt is feltártak a Verhnye szaltovi temetőben (AKSÉNOV 2006. 72–73.).

⁵³ SEMÉNOV-ZUSER 1952.

⁵⁴ A legnagyobb figyelmet a Cimljanszk környéki leletegyüttes kapta. Itt a Don jobb és bal partján is folytak ásatások, 1949–1951-ben pedig a Volga-Don expedíciók dolgoztak Artamonov vezetésével, rendkívül nagy mennyiségű leletanyagot eredményezve.

jesztése. Mihail I. Artamonov 1940-ben még csak a Don és Donyec vidéki erdős sztyepp lelőhelyeit sorolta a szaltovo-majackaja kultúrába,⁵⁵ koncepciójában egy másik csoportot alkottak „az Alsó-Don-vidék kazár kori települései.” Szerinte ez utóbbi csoport valamivel később alakult ki, mint az első, és a két csoport földrajzilag és etnikailag is határozottan elkülönül.⁵⁶ Artamonov szerint a szaltovói kultúra lakosságának alapját a szarmata-alán korszak őslakossága alkotta, akik a török nyelvű népek Don-vidéki megtelepedése után nyelvileg eltörökösödtek. Fontos ugyanakkor felhívni a figyelmet arra, hogy Artamonov a régészeti leletanyag történeti értékelésénél gyakran jóval óvatosabban fogalmazott, mint ahogy ez a munkáira történő hivatkozások alapján gyakran tűnik.⁵⁷

Az 1950-es évek elején Nyikolaj Ja. Merpert szintén etnikai különbségekkel magyarázta a kultúra erdős és füves sztyeppi csoportja közötti különbségeket. Az egyik csoportba sorolta Majackoje, Podgorovka, Karnauhovo és Szuvorovszkoje lelőhelyeket, a másikba Verhnye Szaltovot, Zlivki-t és Novopokrovskot.⁵⁸ Merpert felfogását követte később Borisz A. Sramko és Dmitrij T. Berezovec is.⁵⁹ Merpert 1951-ben még mellett érvelt, hogy a szaltovói alánok a helyi szarmata törzsektől származnak,⁶⁰ de 1957-ben megváltoztatta álláspontját és a szaltovói kultúra megjelenését az észak-kaukázusi alán törzsek Don-vidéken történő feltűnésével magyarázta.⁶¹ A kultúra erdős sztyeppi variánsát az alánok, míg sztyeppit a bolgárok hagyatékaként határozta meg.⁶² Ő volt az, aki a Verhnye szaltovi temető elemzésével tételezen cáfolta annak létrehozóinak magyar eredetét.⁶³

Az 1950-es évek végére 57-re emelkedett a kultúra ismert lelőhelyeinek száma. Az 1955–1965 között azonban a Don mentén, valamint az Azovi-tenger előterében végeztek kiterjedt leletmentő ásatásoknak köszönhetően⁶⁴ ez a szám 271-re emelkedett.⁶⁵ Az 1950-es évek végén Ivan I. Ljapuskin más értelmezésben, főként földrajzi-régészeti alapon különített el két csoportot. Fontos hangsúlyozni: ő már ekkor felhívta a figyelmet arra, hogy a szaltovói kultúra – az akkora már földrajzilag kiterjesztett értelmében – nem tekinthető egységesnek. Egyik csoportjának a szaltovóit határozta meg, amelynek az ismertető jegyei a kamrasíros temetkezések, a dolichokran koponyák és a félig földbemélyített lakóházak. A másik a Zlivki-típus, melyre az aknasíros temetkezések, a brachyokran koponyák (enyhén mongolid jegyekkel), a jurta alakú lakóházak, valamint a belsőfüles cserépüstök a jellemzőek.⁶⁶ Véleménye szerint a szaltovi és a Zlivki-i csoport együttesen alkotta a szaltovo-majackaja kultúrát. Ugyanakkor a Merpert munkájával közel egyszerre megjelent tanulmányában az észak-kaukázusi alánok szerepét ő is meghatározónak vélte.⁶⁷

⁵⁵ Pl. Majackoje gorodisce, Verhnye Szaltovo, Verhnij Olsanszk, Podgorovka, Pokrovka, Szalovka, Jutanovka, Nizsnaja Ljubjanka.

⁵⁶ ARTAMONOV 1936.; ARTAMONOV 1940.; ARTAMONOV 1962. 309–310., 313–314. Az 1950-es évek után született munkáiban ennek a határozott elkülönítésnek az éle már tompult.

⁵⁷ Vö. AFANAS'EV 2001. 43–44.

⁵⁸ MERPERT 1957.; AFANAS'EV 1987. 10.

⁵⁹ ŠRAMKO 1962.; BEREZOVEC 1975. 421–435.; AFANAS'EV 1987. 12.

⁶⁰ MERPERT 1951. 14–30.

⁶¹ MERPERT 1957. 611.

⁶² Mihail I. Artamonov ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy nincs olyan írott forrás, mely a kazár időszakban bolgárokat említene ebben a régióban (ARTAMONOV 1962. 313).

⁶³ MERPERT 1949. 321–353.

⁶⁴ LÁPUŠKIN 1940.

⁶⁵ PRYHODNŰK 2001. 79. Folytatódott ugyanakkor a Verhnye szaltovi temető kutatása is (BEREZOVEC 1962.).

⁶⁶ LÁPUŠKIN 1961.

⁶⁷ LÁPUŠKIN 1958. 146.

A szaltovói kultúra kutatásában az 1960-as években, – főként annak második felében – Mihail I. Artamonov egyik legkiemelkedőbb tanítványának, Szvetlana A. Pletnyovának a szerepe vált egyre meghatározóbbá. Ő visszatért a korábbi, elsősorban etnikai alapú interpretációs vitához. A kultúra eredete kapcsán – elismerve a Kaganátus etnikai sokszínűségét – egyértelműen a *nomád kazárok* vezető szerepe mellett foglalt állást. 1967-ben publikált, máig ható monográfiájában a Kazár Kaganátus „*állami kultúrájaként*” definiálta a szaltovói hagyatékot, ekkor öt (valójában hét) területi variánssal.⁶⁸ Munkájában elsősorban a nomádok letelepedési folyamatát mutatta be, gyakran inkább a néprajzi párhuzamokkal operálva.⁶⁹ Pletnyova a régészeti leletanyagban egyértelműen mutatkozó hasonlóságok, illetve kapcsolatok alapján, valamint az írott források adatait is bevonva úgy vélte, hogy a kamrasíros temetőket létrehozó népesség a Kaukázus északi előteréből a kazár-arab háborúk miatt északra települt alán lakossághoz köthető.⁷⁰ Ezek átköltözésére a 737. évi arab hadjáratot követően került sor (vö. 4. kép 1.), így a szaltovói kultúra kezdetét a VIII. század 50–60-as éveire tette.⁷¹ Szerinte az erdős sztyeppen alánok, kisebb számban bolgárok és egy harmadik népesség, feltehetően a terület korábbi őslakosai (a nyugat felől bevándorló szlávokkal keveredve) éltek. Pletnyova a magyarok elődeit – Artamonov forráselemzése nyomán – feltételelesen szintén a kultúra hordozói közé sorolta, és bár konkrét régészeti leletanyagot sem akkor, sem később⁷² nem kapcsolta hozzájuk, az ún. kutatatlan sztyeppi variáns területén feltételezte szállásterületüket a Don és Dnyeper között.⁷³

A kutatásban és Szvetlana A. Pletnyova munkásságában 1981 jelentette a következő fontosabb állomást, amikor az Arheologija SSSR középkori kötetében az eltelt 15 év új leleteit és eredményeit foglalta össze és értékelte, melyben már szerepet játszottak az 1975–1982 között folyt szovjet-bolgár-magyar expedíció⁷⁴ első eredményei is. Ekkor már a volgai bolgár területeket és a Balkán-Dunai kultúrát⁷⁵ nem sorolta a szaltovói kultúrába, eltűnt az észak kaukázusi alán kultúra szaltovói variánsként való értelmezése is, felbukkant viszont helyette az „alsó-volgai variáns”.⁷⁶ Mindehhez tételes régészeti elemzést azonban nem találunk, sőt néha magát a konkrét leletanyagot sem (pl. alsó-volgai variáns esetében). E koncepcionális változások hátterében feltehetően szerepet játszott, hogy az említett idő-

⁶⁸ Dagesztáni, krími, Azov-melléki, Alsó-Don menti sztyepei (bolgár), valamint Felső-Don menti, erdős sztyepei (alán) területi variánsok (PLETNÉVA 1967. 185.), térképe alapján azonban ide sorolhatónak vélte a dunai és a volgai bolgár régészeti hagyatékot is.

⁶⁹ A munka érdemi eredményeit magyarul is tételesen ismertette Fodor István (FODOR 1969.).

⁷⁰ PLETNÉVA 1989. 268–269. Alekszandr V. Gadlo szerint a doni alánokat a kazár hatalom telepítette át a Kaukázusból az erdős sztyepp vidékére (GADLO 1984. 268.). A forrásokból tudjuk, hogy a 737. évi arab hadjárat kezdetben nem a kazárok, hanem az alánok ellen indult, akiket korábban (721–722) a kazárok is támadtak, hogy megszilárdítsák uralmukat a Kaukázus keleti részén is (DUNLOP 1954. 61.).

⁷¹ PLETNÉVA 1989. 168–169. Olekszij V. Komar ezzel kapcsolatban később meggyőzően érvelt amellett, hogy – amennyiben a szaltovói kronológia tekintetében nem csak a dmitrovkai temetőre támaszkodunk, amint ezt Pletnyova tette –, úgy már a 740-es évektől ismerünk szaltovói leleteket az erdős sztyepp vidékén (KOMAR 1999).

⁷² Később több írásában is úgy vélte, hogy a magyarok elődeinek rövid sztyeppi tartozkodása, illetve intenzív nomadizálása az oka annak, hogy ennek régészeti nyomát nem tudjuk kimutatni (PLETNÉVA 1997. 50.; PLETNÉVA 2003. 114–115.).

⁷³ Bár ebben a művében valójában csak közvetve érinti a magyarok elődeinek kérdését (vö. PLETNÉVA 1967. 6.).

⁷⁴ MATOLCSI 1982.; FLÉROV 1990.; ERDÉLYI 2002. 33–37.; ERDÉLYI 2004. 97–98. A Majackoje gorodiscse lelőhely kutatása 2008-ban Vlagyimir A. Szarapulkin vezetésével (Belgorodi Állami Egyetem) újraindult.

⁷⁵ Ez a politikai eredetű terminus valójában az I. Bolgár Cárság hagyatékát jelenti, román megfelelője: a "Dridu-kultúra" szintén.

⁷⁶ Nagyon valószínű, hogy ennek a variánsnak a hátterében a kései kazár főváros, Itil lokalizálásának igénye áll, melyet a kutatók többsége a Volga alsó folyásánál feltételez az írott források adatai alapján.

szakban lényegesen új típusú leletek kerültek elő: északon, illetve a Kubány mentén újabb hamvasztásos sírokat (3. kép 1–2.)⁷⁷ és birtuális temetőket tártak fel jellegzetes szaltovói leletanyaggal.⁷⁸ Délen a Don alsó folyása és a Szal, valamint a Manyics folyók mentén egyre több négyzetes (és kör) alakú árkokkal körülvett kurgánok alatti (néha korábbi kurgánok betöltésébe beásott), többnyire padmalyos és padkás-padmalyos sír látott napvilágot.⁷⁹ Értékelésük során azonban új vonásaik ellenére ezek már – koruknál és földrajzi elterjedésüknél fogva – szinte automatikusan váltak „szaltovói” leletekké.⁸⁰ Még a gyakran gyökeresen eltérő régészeti és antropológiai kép is magyarázhatónak tűnt a földrajzi variánsok mögött meghúzódó etnikai eltéréseinek képletével. Így az a kérdés, hogy régészeti-leg beszélhetünk-e egyetlen nagy koherens régészeti kultúráról, a historikus interpretáció miatt már fölöslegessé is vált.⁸¹

Ez utóbira hívta fel a figyelmet Gennagyij E. Afanasz’ev, aki az erdős sztyeppen feltárt „alán variáns” hagyatékának⁸² mintaszerű régészeti elemzését tette közzé 1987-ben. Munkájának eredményeként arra a következtetésre jutott, hogy „szaltovo-majackaja kultúrának” valójában csak a két névadó lelőhely, illetve azok körének jellegzetességeit tekinthetjük. Vagyis csak az erdős sztyeppi variáns tekinthető szaltovói kultúrának, és ezzel visszatért a korábbi szűkebb értelemben vett definícióhoz.⁸³ Az általa fontosnak vélt meghatározó jegyek és jelenségek: a kamrasíros temetkezések és a hamvasztásos sírok, a jutanovo-típusú vasolvasztó kemencék, illetve a szaltovói jellegű gorogyiscsék sűrű elhelyezkedése.⁸⁴ Mindezek elterjedése nagyjából az erdős sztyepp egykori déli határával esik egybe.⁸⁵ Az újabb leletanyag alapján azonban az is világossá vált, hogy az erdős sztyepp és a sztyepp variánsainak korábban mereven vett megkülönböztető jegei mégsem egyöntetűek és kizárólagosak. Kisebb arányban, de előfordulnak egymás területén, így például földvárak, jurta alakú házak és belsőfüles cserépüstök vannak az erdős sztyeppen is, minként a gödörsíros temetők sem hiányoznak (pl. Nyetajlovka, Volokonovka). Gennagyij E. Afanasz’ev véleménye szerint a régészeti hagyatékban megfigyelhető eltérések nem értelmezhetők pusztán történeti/etnikai alapon, hanem azok kialakulásában az ökológiai-gazdasági feltételek is nagy szerepet játszottak. Az öt legjelentősebb erdős sztyeppi temető feldolgozása nyomán arra jutott, hogy a temetkezési szokásokban megfigyelhető jellegzetességek alapján három – földrajzilag is jól elkülönülő – csoport körvonalazható. Keleten a

⁷⁷ A hamvasztásos sírokkal kapcsolatban korábban felvetődött a magyar (ugor) eredet lehetősége is, melyet nagy valószínűséggel elvethetünk, tekintve hogy nemcsak maga rítus (vö. FODOR 2006. 43. j.), de a bennük feltárt leletanyag sem mutat semmilyen „magyar” relevanciát. Ebben a leletkörben egyszerre figyelhetők meg ótörök, alán-asz-adige, finnugor és szláv eredetűnek mondott leletek, de jelenleg még egyik azonosítást sem fogadhatjuk el (vö. KOMAR 2008. 215.). Formai és területi változatai, valamint mellékleteik alapján valószínűleg nem kizárólag egy (nép)csoporthoz köthetőek (AKSÉNOV 2004., és alább 142. j.). A Kaukázus északi előterének az utóbbi években feltárt néhány kamrasírában szintén előkerült néhány hamvasztásos temetkezés (a közöletlen adatért és a hivatkozás lehetőségéért Dmitrij Sz. Korobovnak mondok köszönetet).

⁷⁸ P’ÁNKOV–TARABANOV 1996.; DMITRIEV 2003.; P’ÁNKOV–TARABANOV 2008.

⁷⁹ KLEJN–RAEV–SEMÉNOV 1972.; SEMÉNOV 1983.; IVANOV 2000.; IVANOV 2000A.; IVANOV 2000B.; AFANAS’EV 2001.; KOMAR 1999.; KRUGLOV 2006.; FODOR 2006. 98.

⁸⁰ Sőt, azok teljes hiánya esetén is, pl. „alsó-volgai” és „kutatatlan sztyeppi” variáns esetét.

⁸¹ A szaltovói kultúra fogalmának változásait részletesen tárgyalja: AFANAS’EV 2001.

⁸² AFANAS’EV 1987.; AFANAS’EV 1987A.

⁸³ AFANAS’EV 1987.. munkája gyakorlatilag visszhang nélkül maradt a magyar kutatásban.

⁸⁴ AFANAS’EV 1987. 13–15.

⁸⁵ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a korszak arid periódusának köszönhetően az erdős sztyepp és a sztyepp határa északi irányban helyenként 80–150 km-re is eltért a maitól (vö. AFANAS’EV 1987. puc. 1).

Tyihaja Szoszna és a Don mentén a Majackoje gorodiscse körüli csoport, nyugatabbra a Verhnye Szaltov–Jutanovka, illetve a Dmitrovka-Nyizsnaljubjanka csoport.⁸⁶

Korábbi véleményét mintegy 15 évvel később az újabb ásatások eredményei alapján is igazoltak, sőt megerősítettnek vélte. Meghatározása szerint a szaltovo-majackaja kultúra az észak-kaukázusi alán-asz kultúrának (II–XIII. század) egy attól időben és térben elkülönült variánsa-időszaka, mely a VIII. század közepétől a X. század végéig létezett a Szeverszkij Donyec mentén (4. kép 1.).⁸⁷

A kamrasíros temetkezési szokás elemzése és az antropológiai anyag vizsgálata⁸⁸ kapcsán ma már világos, hogy szaltovói kultúrát létrehozó alán csoportok az Északi-Előkaukázus nyugati régióiból költöztek el, főként a Kiszlovodszki-medence térségéből (vö. 1. kép 1–2.).⁸⁹ Vannak adatok arra vonatkozóan, hogy a szaltovói népesség egy része a X. században a kazár uralom bukását követően „visszatért” a Kaukázus északi előterébe,⁹⁰ a helyben maradtak egyes antropológiai vonásai pedig még a XIII. században is kimutathatónak látszanak az erdős sztyeppén.⁹¹

Érezhetően az 1980–90-es években felmerült alapvető kritikákra igyekezett válaszolni Szvetlana A. Pletnyova, amikor 1999-es monográfiájában már összeállította a szaltovói kultúra fogalmának elsősorban régészeti kritériumait. Ez a 19 jegy viszont többségében általánosságokat tartalmaz (pl. félig földbemélyített házak kemencével, kővárak, halotthamvasztás, brachykran koponyatípus), de ezen túlmenően még azokat sem sikerült kimutatnia valamennyi regionális variánsban.⁹² Ennek ellenére olyan későbbi megfogalma-

⁸⁶ AFANAS'EV 1993. 91. Ezek között a különbségek között olyanokat említhetünk, mint a kamrasírok eltérő formái és méretbeli kialakítása, a majackojei kamrasíros temetőben a sírok (rituális?) bolygatásának nagy aránya. Az amulettek a Verhnye szaltovi temetőben a fegyveres, ragos mellékletekkel eltemetett férfiak sírjaira, míg a többi csoportban főleg a nőkre jellemzőek, illetve az amulettípusok is eltérőek (vö. ALBEGOVA 2001.). Magán az erdős sztyeppi variánsban belül is további lokális temető/leletípusok látszanak tehát elkülönülni.

⁸⁷ AFANAS'EV 2001. 54.

⁸⁸ EFIMOVA–KONDUKTOROVA 1993. 75.; BUŽILOVA 1995.

⁸⁹ Ma már elsősorban a Kiszlovodszki-medence T-alakú kamrasírajának halottájtólásai, továbbá olyan speciális jegyei alapján, mint pl. a kamrában a bejáratnál lévő kis üreg, lépcső és a dromosz vége és a kamra alja között, stb. alapján ez utóbbi terület lehetett a Szeverszkij Donyechhez vándorolt alán-asz népesség kiindulási pontja. Ezt az elképzelést közvetve az is támogatja, hogy a komoly népsűrűsége utaló korábbi, Kiszlovodszk környéki telepek, erdők és temetők használata gyakorlatilag abbamarad (vö. 1. kép 2) a IX. század elejére (a temetőelemzések alapján vö. KOROBov 2009.). A korabeli települési intenzitásra jellemző adat, hogy a Kiszlovodszki-medence mintegy 350 km²-nyi területéről ma több mint 150 erdőről van adatunk [az adatért és a hivatkozás lehetőségéért Dmitrij Sz. Korobovnak (Moszkva) mondok köszönetet]. Az írott források az alánok esetében említést tesznek az erdőkről, 735-ben például három alán erdőt foglalt el Marwān ibn Muhammad, Armenia kormányzójának egyik serege a határzónában (Kmoskó M.: *Abū Ġa'far Muhammad ibn Ġarīr Al-Tabarī Évkönyveiből*. Kézirat. 40).

⁹⁰ Egyre inkább úgy tűnik, részben későbbi (pl. XVI. századi) grúz források, illetve a régészeti leletanyag alapján is, hogy a „szaltovói alánok” egy része a kazár időszakot követően visszatelepült a Kaukázus északi előterébe, Kiszlovodszk környéki eredeti szállásaikra, illetve keletebbre, Ingus- és Csecsenföld területére (vö. ALBEGOVA 1996.).

⁹¹ Az Aranyhorda-kori novoharkovi temetővel kapcsolatban ezt ld. BUŽILOVA–MEDNIKOVA 2002. 162.

⁹² PLETNEVA 1999. 13., Таблица 1. Jóllehet ezen dolgozatában már több mint 800 szaltovói lelőhelyről tesz említést (jelentős részük terepbejáráson előkerült felszíni telepnyom), ezek tételes felgyűjtése és elemzése ugyanúgy elmaradt, mint a dmitrovkai temető kamrasírajának tételes közlése (PLETNEVA 1989.), ahol be kell értnünk a szerzőnk által fontosnak vélt tárgyak és jelenségek kiemelésével, és az azokból felállított klasszifikációs és tipokronológiai táblázatokkal. Ettől eltérően a szovjet-orosz régészetben más kutatók – már ebben az időben is – számítógépes adatbázisok elemzésére támaszkodtak a hatalmasra duzzadt leletanyag értékeléséhez. Szaltovói vonatkozásban ezek közül a Szeverszkij Donyec menti kamrasírból több mint 1100 temetkezés adatait tartalmazó „Burtas” adatbázist említhetjük, mely Gennagyij E. Afanasz'ev munkája. A Kaukáz-

zásai, mint pl. „*a kazár kultúra szaltovói fázisa*,”⁹³ jól mutatják a progressziót a téma kétségkívül egyik legnagyobb szakértőjének elképzeléseiben.

A Pletnyova által használt régészeti érvelés problematikus voltának szemléltetésére érdemes röviden megvizsgálni egy esetet, például a magyar kutatásban is gyakran hivatkozott dagesztáni variáns mellett feltüntetett jegyeket. E variáns megalkotásánál alapvető szempont volt, hogy a területen korai kazár megtelepedéssel számolhatunk az írott források alapján. A szaltovói kultúra feltételezése még ma is elsősorban a Kizljár környéki (Dagesztán, Kizljarszkij rajon), Verhnye Csir-jurti temetők anyagán alapul, noha újabb jelentős és releváns régészeti leletanyag az 1960–70-es évek óta sem került elő. Pletnyova közös jegyként értékelte a derbenti és a Don menti erődök esetében a *kővárépítésetet*. A derbenti *kővárépítészet* azonban VI. századi és iráni eredetű, míg a Don menti IX. századi és bizánci hatást mutat (4. kép 1). A várépítéssel kapcsolatban a *nyerstéglák* használatát is hasonló közös jegyként tüntette fel. Dagesztán területén azonban ezek a téglasorok félméterenként zsalus technikával készült vertfal szakaszokkal váltakoznak, míg északon, a Don mentén ilyen nem figyelhető meg, ott pusztán kiegyetlenített téglákat használtak (pl. Szemikarakorszkoje gorodiscse). A Csir-jurti temetőkben továbbá valóban ismerünk *kamrasirokat*, miként a Szeverszkij Donyec mentén is, de a dagesztániak kurgán alattiak, egyedi és nem családi temetkezések, a vázak tájolásában pedig rendszer figyelhető meg ellentétben az északi kamrasírokkal. A *kurgán* alá való temetkezés szintén megfigyelhető a Don alsó folyásánál, a Szal és Manyics folyók völgyében a Szokolovszkaja Balka-típusú hagyatékban, ott azonban a kurgánok betöltése alatt mindig található egy négyzetes, vagy kör alakú árok is.⁹⁴ Az ehhez hasonló pontatlanságokat, vagy csúsztatásokat még tovább lehetne sorolni. Alapos régészeti elemzés tehát nem támasztja alá a Pletnyova által használt és az ő nyomában elterjedt, „szaltovói=kazár” (és fordítva) definíciót. A különbségek jóval hangsúlyosabbak és szétfeszíteni látszanak egy *egységes régészeti kultúra* határait.⁹⁵

Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy pl. a sírkerámiák, illetve házikerámiák egyes típusaiban (ez utóbbiaknál elsősorban a kézzel formált fazekak és tárlóedények említendő), és főként díszítésükben megfigyelhetőek bizonyos hasonlóságok, általánosságok. Formai analógiák a telepobjektumok esetében is előfordulnak, ami ugyanakkor nem meglepő, hiszen a IX. században Kelet-Európa számos régiójában egy jelentős letelepedési folyamat ment végbe.⁹⁶ Mindezek azonban inkább tekinthetők transzkulturális jelenségeknek, önmagukban ugyanakkor nem elegendőek egy régészeti kultúra körvonalazásához. Újabbban ezért többen már nem is a régészeti kultúra fogalmát, hanem más terminológiákat használnak. Afanasz’ev például a Szergej P. Tolszov, Maxim G. Levin és Nyikolaj N. Csebokszarov által használt „*gazdasági-kulturális típus*” és a „*történeti-etnográfiai terü-*

zus északi előterének alán kamrasírmái közül 1600 a Dmitrij Sz. Korobov által készített „Alan” – már térinformatikai rendszerrel kiegészített – adatbázisban került feldolgozásra (1. kép 1). Alekszej A. Ivanov a kazárokhöz kötött Szokolovszkaja Balka-horizont anyagát gyűjtötte fel a „Hazar,” míg – a sajnos korán elhunyt – Andrej G. Atavin a Volga-Don közötti sztyepp kazároktól kunokig terjedő időszakának nomád kurgánte-metkezéseit térképezte fel a „Nomad” elnevezésű adatbázisban (a témáról részletesen ld. AFANAS’EV 2001. 53.; AFANAS’EV 2008. 403.). Az ezekből az adatbázisokból, gyakran statisztikai módszerekkel is (pl. faktor, klaszter és diszkriminatív analízis) levont eredmények már nemcsak, hogy szinte nem is említhetőek egy lap-pon a korábbi hagyományos elemzésekkel, de gyakran kimutatták, hogy egy-egy korábban etnomarkernek vélt jegy valójában több régióban is előfordul, és inkább társadalmi eltérésekre utal.

⁹³ PLETNĚVA 2003. 88.

⁹⁴ Tételeken ld. FLĚROVA–FLĚROV 2000.

⁹⁵ Módszertanilag ismételtlen hangsúlyozni kell, hogy hasonlóságok nem jelentenek automatikusan (közvetlen) kapcsolatot is. Vö. pl. BÁLINT 2004. 320.

⁹⁶ GADLO 1971.; FLĚROV 1996.; FODOR 2006A. 22.

let” definícióval kísérelte meg értelmezni az erdős sztyepp és a sztyepp kazár kori leletanyaga közötti különbségeket és hasonlóságokat.⁹⁷ A régészeti kultúra megnevezés helyett ma már azon kutatók is, akik alapvetően egyetértenek a Pletnyova-féle historikus érvelésen nyugvó, tág szaltovói kultúra értelmezéssel, olyan terminológiákat használnak, mint pl. „civilizáció”,⁹⁸ vagy a szovjet őskorkutatásból elterjedt „kulturális-történeti egység”,⁹⁹ illetve „szaltoid kultúrák”,¹⁰⁰ stb.

Összefoglalva: „szaltovói kultúrköréről” feltételeesen beszélhetünk, a történelmi-kronológiai keretek mellett a régészeti hagyaték bizonyos vonatkozásában is, elsősorban az összes említett régióban egyformán elterjedt kézzel formált fazekak alapján. Jelenleg a szaltovói kultúra pontos definíciója nem adható meg, elsősorban mivel a hatalmas leletanyag jelentős része – közöttük is főként a telepek anyaga – közöletlen.¹⁰¹ Ezért egyelőre érdemesebb önálló kisebb, bár rokon kultúrákról beszélni, illetve még helyesebb lelethorizontokban, illetve lelettípusokban gondolkodni.¹⁰²

A szaltovói kultúrkör feltételezett variánsai¹⁰³

Szokolovskaja Balka-horizont, illetve a kurgánsírok köre

1972-ben közöltek először a Don alsó folyásánál, majd később keletebbre is, a Szal és Manyics folyó völgyében (2. kép 5.) olyan VIII. századi, többnyire padmalyos kurgán-temetkezéseket, melyeket négyzetes, (vagy kör) alakú árkokkal vették körül (2. kép 1–4.). Ezt a leletkört az orosz kutatás ezért ma is gyakran „négyzetes árkokkal körülvett kurgánok” megnevezéssel illeti.¹⁰⁴ A feltárt leletanyag és főként a temetkezési szokás elemei sok vonásában belső-ázsiai hatást tükröznek,¹⁰⁵ de pl. a solidus leletek¹⁰⁶ és a kora szaltovói övveretek intenzív bizánci kapcsolatokra (is) utalnak.¹⁰⁷ Ezek alapján Alekszandr I. Szemjonov már 1983-ban felvetette, hogy ez lenne a kazárok hagyatéka.¹⁰⁸ Alekszej A.

⁹⁷ AFANAS'EV 1987. 13–15.

⁹⁸ PRYHODNJUK 2001. 80–81.

⁹⁹ KOMAR 2002.

¹⁰⁰ KOMAR 2004.

¹⁰¹ Valerij Sz. Fijorov – a kazár kori leletanyag egyik legjobb ismerője – szóbeli közlése szerint az eddig feltárt leletanyagnak több mint a 80%-a közöletlen.

¹⁰² A régészeti kultúra fogalmának használata ma már az őskori kutatásban is problematikus, vö. Siklósi Zs: A régészeti kultúra fogalmának változása és az etnikai identitás azonosítása az ősrégészeti kutatásokban. *Korall* 24–25 (2006) 73–88; Wotzka, H. P.: Zum traditionellen Kulturkonzept in der prähistorischen Archäologie. *Paideuma* 39 (1993) 25–44; Shennan, S.: Introduction: archaeological approaches to cultural identity. In: Shennan, S. (ed.): *Archaeological Approaches to Cultural Identity. One World Archaeology* 10. London (1989) 1–32.

¹⁰³ A szaltovói kultúrkör (számomra elérhető) temetőinek felgyűjtését és elemzését PhD disszertációm tartalmazza, jelen cikk keretei között ennek eredményeire támaszkodom, a megállapításaimat alátámasztó adatbázis bemutatására itt nincs lehetőség. A két névadó lelőhely anyagával jellemezhető erdős sztyeppi variáns jellegzetességeit itt már nem ismételtem.

¹⁰⁴ VLASKIN–IL'ŪKOV 1990.; FLEROVA 2001.

¹⁰⁵ SEMENOV 1988. 101., illetve a legrészletesebben: KOMAR 2006.

¹⁰⁶ Közöttük ismert néhány félbe, illetve negyedbe vágott, valamint a halott szájában elhelyezett darab is (Verbovij Log IX. 3. kurgán [BEZUGLOV–NAUMENKO 1999, 40], továbbá Szalov 1. kurgán 2. sír [KOPYLOV–IVANOV 2007. Рис. 4. 20]). Talán hasonlóan rituális okból tettek a halott szájába egy esetben egy kisméretű arany csengőt (Oboznoje 2. kurgán 1. sír [KOMAR–PIORO 1999, 150; Табл. 1, 9], míg egy további másik temetkezésben pedig egy arany fülbevaló töredékét (Krivaja Luka XXVII 5. kurgán, [FEDOROV–DAVIDOV 1984. 89.]).

¹⁰⁷ IVANOV–KOPYLOV–NAUMENKO 2000.; KRUGLOV 1990.; KRUGLOV 1992.; KRUGLOV 1992A; KRUGLOV 2002.; KRUGLOV 2002A; KRUGLOV 2006.

¹⁰⁸ SEMENOV 1983.

Ivanov később disszertációjában jelentős részüket feldolgozta (122 temetkezést),¹⁰⁹ és arra a megállapításra jutott, hogy ezek a 25–35 km-es bokrokban elhelyezkedő, legkésőbb a VIII. század végén–IX. század elején megszűnő temetkezések nem tekinthetők a szaltovomajackaja kultúra részének.¹¹⁰

Mind a temetkezési szokások, mind pedig a leletanyag tekintetében közel áll ehhez a lelethorizonthoz a Középső-Volga mentén (a szamarai Volga-könyöknél) ismert „novinki”- és az „uren’-típusú” (Uljanovszk térsége) kurgánsíros horizont. Az uren’ típusú hagyatékban sajátosságot jelent az északi tájolás magas aránya. A novinki-típusú sírok jellemző tájolása keleti, illetve a kurgánok betöltése alatt gyakran több temetkezés, valamint köpakolás is található.¹¹¹

A Szokolovszkaja Balka-horizont antropológiai anyagában jelentős a mongolid arány. Ez a Volga mentén kevésbé jellemző, a Középső-Don menti gödörsíros temetők europid többségéhez képest azonban az.¹¹²

A Zlivki-típusú horizont és a gödörsíros temetők változatai

A Don és a Szeverszkij Donyec középső folyása mentén feltárt Zlivki-i horizont egyszerű gödörsíros temetőit egyöntetűen bolgár-török nyelvű nép(ek) hagyatékaként értékeli a kutatás.¹¹³ Ezek északon határozottan elválnak (a mai Harkov és Luganszk megye határán) a kamrasíros, illetve a hamvasztásos temetkezések északi tömbjétől.¹¹⁴ 1901-ben Vaszilij A. Gorodcov a Csernyeci tó partján, a Zlivki-tanyánál (ma Il’icseвка falu, Krasznolimanszkij rajon) 35 temetkezést tárt fel, melyek egyszerű aknasírok voltak, szegényes mellékletekkel. Gorodcov az akkor már ismert szaltovói típusú hagyaték variánsaként határozta meg e temetőt, elsősorban a kerámiaanyagban mutatkozó hasonlóságok (pl. az angobe bevonat alapján), bár főként az edények méreteiben mutatkozó szignifikáns eltérést ő is elismerte. A szaltovóiaktól eltérő sírformák mellett a Zlivki-i sírok leletszegénységében mutatkozó markáns különbségeket a szaltovói és a Zlivki-i közösségek eltérő társadalmi és gazdasági helyzetével magyarázta.¹¹⁵ A későbbiekben ez, vagyis a Zlivki I. (avagy korai Zlivki)¹¹⁶ temető vált a szaltovói kultúra sztyeppi, ún. bolgár variánsának etalonjává.¹¹⁷

Szvetlana A. Pletnyova 1984-ben az Alsó-Don, illetve a Szeverszkij Donyec menti egyszerű gödörsíros temetők temetkezési szokásaiban, illetve leletanyagában megfigyelhető eltérések alapján a szaltovói kultúra sztyeppi („ősbolgár”) variánsát további 5 lokális típusra osztotta: I. Alsó-Don menti, II. Cimljanszki (sarkeli), III. a Szeverszkij Donyec

¹⁰⁹ Ma kb. 300 ilyen kurgántemetkezés ismert, többségében közöletlen (vö. AFANAS’EV 2009. 409.).

¹¹⁰ IVANOV 2000., továbbá IVANOV 2000A és IVANOV 2000B.

¹¹¹ BAGAUTDINOV–BOGAČEV–ZUBOV 1998.; MATVEEVA 1997.; KOMAR 2001.; FODOR 2009. 47.

¹¹² KOMAR 2008. 215.

¹¹³ ŠVECOV 1981.; TATARINOV–KOPYL–SAMRAJ 1986.; KRASIL’NIKOV 1990.; ŠVECOV 1989.

¹¹⁴ Luganszk megye északi régiójában két aknasíros temetőben (Novo Luganszkoje, Zseltoje) még előfordult egy-egy elnagyolt kialakítású kamrasír (KRASIL’NIKOV 2008. 47.).

¹¹⁵ GORODCOV 1905. Véleményét később Jurij V. Got’e is elfogadta (GOT’E 1930. 62.).

¹¹⁶ A lelőhelyen később többször is végeztek hitelesítő feltárást, melyek során 1983–1986 között a korai temetőtől keletre feltártak egy soros elrendezésű, gyakorlatilag melléklet nélküli, XI–XIII. századi keresztény temetőt (a keltezés alapja egy bizánci aranyszálas selyemtöredék). Ezt nevezik „Zlivki II.” (vagy kései) temetőnek (ŠVECOV 1991. 111., 118–119.).

¹¹⁷ ŠVECOV 1991. 109. Az újabb leletek alapján ma már világos, hogy a zlivki-típusú temetők között is jelentős eltérések vannak pl. a leletanyag mennyiségének, illetve a temetkezési szokások összetettségének tekintetében. Nem véletlenül szorgalmazták ma már többen is az ún. bolgár etnomarkerek újradefiniálásának szükségességét (vö. FLÉROV 2009. 478.).

középső folyása menti, IV. erdős sztyeppi, és V. egy feltételesen elkülönített, a Szeverszkij Donyec alsó folyása mentén „formálódó” típus.¹¹⁸

A szaltovói kultúrkör gödörsíros temetőtípusaival kapcsolatban az újabb kutatási eredmények alapján további három variánst kell megemlítenünk. Közöttük kettő az erdős sztyepp vidékén ismert, ahol a kamrasírok mellett megtalálhatók az egyszerű aknasíros temetők is. Ezek között a két legjelentősebb a „Nyetajlovka”-¹¹⁹ és a „Rzsevka-Mandrovo-típus”.¹²⁰

A nyetajlovkai temető¹²¹ légvonalban mindössze 700 m-re található a Verhnye szaltovi temetőtől, a Szeverszkij Donyec tulsó, keleti oldalán. A temető teljes sírszámát – a már feltárt több mint 500 sír mellett – a lelőhely teljes kiterjedése alapján egyesek 15 000-re becsülik.¹²² Legfontosabb jellegzetessége, hogy mind leletanyagában (pl. máig az egyetlen kazár kori lelőhely az erdős sztyepp régiójában, ahonnan solidusleletet ismerünk),¹²³ mind pedig az ott megfigyelt temetkezési szokásokban élesen elüt a környezetétől és a déli, Szokolovszkaja Balka-horizonttal vethető össze.¹²⁴

A „Rzsevka-Mandrovo-típusú” temetők a legészakibb szaltovói zónában fordulnak elő, elsősorban Belgorodszkaja oblaszty területén. A sírformák között gyakori a padkás, néha „félpadmalyos” változat, illetve a sírgödör két rövidebbik oldala menti kis fülkék bemélyítésének szokása, melyekbe többnyire ételmellékletet, illetve részleges állattemetkezéseket helyeztek. A Zlivki-típushoz képest az itt feltárt klasszikus szaltovói leletanyag jelle-

¹¹⁸ PLETNĚVA 1984A. 11–12. Részletes térképes illusztrációval továbbá ld. BUBENOK 1997. 38–39. és рис. 40.

¹¹⁹ ŽIRONKINA–KRYGANOV–CITOVSKAĀ 1996.; ŽIRONKINA–KRYGANOV–CITOVSKAĀ 1996A.

¹²⁰ VINNIKOV–SARAPULKIN 2008.

¹²¹ A lelőhelynek nevet adó település helyesen Metalovka, de a szakirodalomban a Nyetajlovka alak rögzült, vö. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Металловка> 2010.02.22. 11:32.

¹²² Ugyanez a feltételezett szám az öt Verhnye szaltovi temető(rész) összefüggő temetőként való értelmezése – esetén: 60 000 (vö. FODOR 2009. 51.). Verhnye Szaltovban jelenleg öt (I–V) temető-temetőrészt tartanak nyilván, melyek közül kettő biztosan, de talán több is összefügg, csak kutatási intenzitásuk eltérő (lehetséges összefüggéseikről ld. AKSĚNOV–HORUŽAĀ 2008.).

¹²³ V. Konstantin verete (751–757) a 164-B sírből (KRYGANOV 1998. 363.). A temető közöletlen sírjai között több sírjában is előfordul solidus melléklet (pl. 249., 475. sír) (az adatért és a hivatkozás lehetőségéért Olekszij V. Komarnak mondok köszönetet).

¹²⁴ A Szokolovszkaja Balka-horizontot specialisták többsége közvetlenül a kazárokhöz köti, ezért a fent említett összefüggések alapján a nyetajlovkai temetőt (is) többen az erdős sztyeppen élő kazár (katonai) határvédő kontingens hagyatékaként értékelték (KOMAR 1999A. 16. j; AKSĚNOV 2002. 10.). Másrészt mivel a nyetajlovkai, krasznaja gorkai, valamint a környékén több birtuális, illetve hamvasztásos temető (Csisztyjakovje, Cservona Girka, Szuha Gomol'sa, Majaki-3) használata a IX. század közepén megszakad, felvetődött egy magyar őstörténeti szempontból érdekes elképzelés. Olekszij V. Komar elképzelhetőnek tartja, hogy talán ez lenne a régészeti lenyomata a történeti forrásokból ismert kazár belháború nyomán kiszakadó néprész, a kabarok magyarokhoz való csatlakozásának és elköltöztetésének (KOMAR 1999A. 16. j; az elképzelésről továbbá: FLĚROVA 2002. 183.). Bár a nyetajlovkai temető hagyatéka régészetiileg valóban kapcsolatot mutat a kurgánsíros leletkörrel (pl. Sztolbiscse 12., és 14. kurgán, a novoszadszki és kirovi V. temető, Petrusino VI. 7. kurgán, Baranovka I. 13. kurgán, stb.), azonban a hamvasztásos temetkezések kazárokhöz való kötése egyelőre több mint problematikus elképzelés, amint erre Viktor Sz. Akszjonov is felhívta a figyelmet (AKSĚNOV 2002. 10.). A kérdés másik része, hogy mindehhez a magyarok helyi, keleti hagyatékát is azonosítani kellene, ám ez eddig szintén eredménytelen. A nyetajlovkai temetőből kétségtelenül ismeretek pl. lábhoz, illetve lábhoz bal oldalra tett részleges lovastemetkezések, azonban ezek önmagukban még nem tekinthetők perdöntő bizonyítéknak. A kabarok régészeti azonosítása a Kárpát-medence X. századi leletei között eddig szintén teljesen eredménytelen. A lehetséges párhuzamok között ugyan Viktor Sz. Akszjonov említi még az ún. harang alakú sírgödörben eltemetett, és a sír kiszélesedő végében a lábnál félkör alakban elhelyezett lovastemetkezések sírokat (pl. Dolný Peter 61. sír, vö. TOČÍK 1968. 61–62. Abb 9. 2) és azok szaltovói párhuzamait (AKSĚNOV 1997. 35.; AKSĚNOV 2008.), a típus rendkívül ritka előfordulása azonban egyelőre nem teszi lehetővé érdemben a kérdés régészeti elemzését. Ráadásul harang alakú sírgödöröket a dunai bolgár területről is ismerünk. Mindenesetre a jövőbeni kutatás egyik legérdekesebb kérdése lesz annak okának vizsgálata, hogy miért szűnnek meg a Szeverszkij Donyec menti említett temetők.

ge nem, de a mellékletek nagyobb száma eltérést mutat. A magyar honfoglalás kori leletek szempontjából legérdekesebb vonásuk a lábhoz tett részleges lóbőrös temetkezés szokása, melyek feltűnését az egykori helyi lakosság temetkezési szokásaiban magyar hatásként is értelmezték.¹²⁵

A harmadik, szintén gödörsíros, de jellegében az előbbiektől eltérő változatot a Donyeck-Luganszk régió IX. századi hagyatékában megjelenő és helyenként a XI. századig terjedő, szerény mellékletű nagy sírszámú temetők alkotják.¹²⁶ A „Szidorovo-Lyszogorovka-típusú” temetőkre jellemzőek a széles padkás sírgödrök, melyen gyakran a sír lefedésére szolgáló deszkatető támaszkodott. Ezekre a temetkezésekre szerény mellékletek jellemzőek: kézzel formált, néha korongolt és fényezett kerámia, vaskés, ritkán dirhem, stb. A Ny–K-i tájolású sírok jelentős részénél a halottat a jobb oldalára fektették, arccal délnek.¹²⁷

A hamvasztásos szaltovói sírok között elsőként feltárt novopokrovkai temető (Ua, Harkjivsz’ka oblaszty, Csugujvsz’kij mjisz’krada) mellett ma mintegy tucatnyi lelőhelyről ismerünk urnás és szórthamvas sírokat a kultúra Szeverszkij Donyec menti északi területéről (3. kép 1.). Ezekre összefoglalóan gyakran a 2006-ban mintaszerű teljességben között „Szuha Gomolsa-típusú”,¹²⁸ míg a birituális temetőket (ahol a hamvasztásos temetkezések gyakran az aknasírok betöltésében fordulnak elő),¹²⁹ a „Krasznaja Gorka-típusú” temetők összefoglaló elnevezéssel illeti a kutatás. A szaltovói kultúrkör kétségtávol legrejtélyesebb leletkörét a hamvasztásos temetkezések jelentik.¹³⁰ Etnikai azonosításukra számos elképzelés született, köztük a magyarok elődeivel (pontosabban (finn)ugor eredetű népességgel) is kapcsolatba hozták, elsősorban a Szuha Gomolsa temetőben nagy számban feltárt, ún. (kettős) lófejes csüngők párhuzamai alapján.¹³¹ Felmerült még az iráni eredetű népesség lehetősége is,¹³² de a két legvalószínűbb elképzelés a szláv, illetve a bolgár-török (helyi) eredet lehet. Bizonyos temetők esetében felvetődött az ott megfigyelt rétegtani viszonyok alapján másodlagos temetkezési szokásként, vagy más rituáléként(?) való értelmezése is.¹³³ A hamvasztás eredetét korábban a kutatók többsége egyértelműen szláv hatásként értékelte,¹³⁴ melyek a szaltovói területeken feltűnő főleg (késő) penkovka,¹³⁵ illetve volincevói kultúra¹³⁶ jellegzetességeit viselő edények, illetve egyes szláv vasfibulák,¹³⁷ valamint további, a szláv törzsek területeinek régészeti hagyatékában megfigyelt jellemző lelettipusok

¹²⁵ SARAPULKIN 2006.

¹²⁶ KRASIL’NIKOV–KRASIL’NIKOVA 2005.

¹²⁷ KOPYL–TATARINOV 1990., valamint ld. 171. j. Ezen jegyek többsége általánosan megfigyelhető a X–XIV. századi már biztosan muszlim rítusú temetőkben, így többen felvetették, hogy ez a temetőtípus összefüggésben áll a muszlim hit IX–X. századi sztyeppi feltűnésével.

¹²⁸ AKSĚNOV–MIHEEV 2006.

¹²⁹ AKSĚNOV 1999. 139.

¹³⁰ AKSĚNOV 2002.; KOMAR 2008. Urnás és szórthamvas változatuk egyaránt előfordul.

¹³¹ MIHEEV 1982. 166.; MIHEEV 1986.

¹³² ŠRAMKO 1983. 48–50.

¹³³ Olekszij V. Komar hívta fel a figyelmet egyes nyetajlovkai sírok leletkörülményei és rétegtani megfigyelései alapján, hogy bizonyos hamvasztásos sírként értelmezett esetekben valójában az aknasíros temetkezést rituális célból való kiásásáról van szó, és a csontokat másodlagosan égették meg (KOMAR 2008A).

¹³⁴ KUHAARENKO 1952. 49.; PLETNĚVA 1962. 94.

¹³⁵ AFANAS’EV 1987. 13–15.

¹³⁶ A kölcsönhatás az említett szláv kultúrák területén feltűnő szaltovói (hatású) leletekben is megnyilvánult (vö. ŠEGLOVA 1987.).

¹³⁷ AKSĚNOV 1999. 138.

alapján nem tűnik alaptalannak.¹³⁸ Tekintve, hogy a hamvasztásos sírok jellegzetes szaltovói típusú mellékletekkel nagy számban fordulnak elő délen a Kubany mentén is,¹³⁹ illetve hogy a Szeverszkij Donyec menti temetőkből ezek leletanyaga valójában az aknasíros temetőkével közel azonos, így egy bolgár-török eredetű népesség szintén nem zárható ki.¹⁴⁰ A szaltovói kultúrkör különböző területein előforduló hamvasztásos temetkezések összefoglaló elemzéséig egyelőre nem tudunk biztosat mondani ebben a kérdésben.¹⁴¹

A szaltovói kultúrkör további, ma már erősen kérdéses variánsai

Az Azovi-tenger mentén, a Tamany-félszigeten és a Krím-félsziget keleti és északi területének késő antik eredetű bizánci, városias civilizációja a kazárok fennhatósága alá került helyenként (és időnként).¹⁴² Bár itt többen számolnak elsősorban bolgár¹⁴³ és/vagy kazár¹⁴⁴ népesség beköltözésével, a települések esetében valójában időrendi alapon beszél a kazár kori rétegekről a kutatás. Ezekben a rétegekben és néhány temetőben valóban feltűnik a szaltovóihoz hasonló kerámia, illetve övveret,¹⁴⁵ de az újabb kutatások nem számolnak sem jelentős pusztulási rétegekkel, sem ezt követően jelentős számú (nomád) népesség beköltözésével.¹⁴⁶ A Krím-félsziget északi és keleti, sztyepp jellegű területén ismertek a Szokolovszkaja Balka-horizonttal rokon kurgán alatti padmalys temetkezések,¹⁴⁷ a szaltovói kultúra névadó lelőhelyein ismert jellegzetes régészeti hagyatéka *általános* elterjedését azonban egyelőre semmi nem támasztja alá.¹⁴⁸ Ráadásul mindmáig vitatott az is, hogy a szórványosan feltűnő szaltovói jegyek és egyáltalán a Krím-félsziget „szaltovói hagyatéka” kazár, bolgár, esetleg alán eredetű (bevándorolt) népességhez köthető-e.¹⁴⁹ Ezen területek korabeli hagyatékát az orosz középkori régészetben egyre többen egyszerűen a Fekete-tenger északi partja menti bizánci (városi) kultúra részének tartják.¹⁵⁰

A magyar szaltovói kutatásban többször is tárgyalt „dagesztáni variáns” megalapozottsága ma már erősen kétséges.¹⁵¹ A Verhnyij Csir-jurt körüli temetőkomplexum máig legjelentősebb (néhány további gyengén kutatott gorodiscse mellett gyakorlatilag egyedüli) lelőhelye. Itt azonban a kurgán alatti kamrasíros temetkezések mellett elsősorban az egy-

¹³⁸ Pl. Cservona Gírka temető 229. számú hamvasztásos (urnás) temetkezésében volincevói típusú edényt tártak fel (AKSĖNOV 2003. 100.).

¹³⁹ Pl. Abrau-Djurszo, Boriszovo, Kazazovo-2; Pszekunszkij-I. stb. (P'ANKOV–TARABANOV 1996.; AKSĖNOV 1999.; DMITRIEV 2003.; P'ANKOV–TARABANOV 2008.).

¹⁴⁰ Viktor Sz. Akszonov ez utóbbiak elemzése kapcsán azt mutatta ki, hogy a Szeverszkij Donyec mentén a VIII–IX. században hamvasztás elsősorban gazdag mellékletű, fegyverekkel és lőszerszámmal eltemetett (többtagú díszített csótárdisz pl. korhasztásos sírból nem ismert) férfiak sírjaiban fordul elő. Mivel ezek a mellékletek, továbbá a lovastemetkezések szokása szláv környezetben nem fordul elő, úgy vélte, hogy a hamvasztás szokásában nem etnikai, hanem a társadalmi tagoltság lenyomata figyelhető meg a bolgár-török, illetve a kazár rangos férfisírok esetében (AKSĖNOV 1999. 139.).

¹⁴¹ KOMAR 2008. 215.

¹⁴² PLETNĖVA 1963.

¹⁴³ BARANOV 1991.; BARANOV–MAJKO–DŽANOV 1991.

¹⁴⁴ AJBABIN 1977.

¹⁴⁵ KUTAJSZOV 2002.

¹⁴⁶ MOGARICĖV–SAZANOV 2007. 91.

¹⁴⁷ AJBABIN 1993.; AJBABIN 2003.

¹⁴⁸ AJBABIN 1977.

¹⁴⁹ GADLO 1971.; AJBABIN 1999.; BARANOV 1990.; BARANOV 1991. Továbbá Баранов, И.А.: Ранние болгары в Крыму (локальный вариант салтово-маяцкой культуры). *Дис. канд. ист. наук.* Киев 1977. НА ІА НАНУ. Ф.12, № 571.

¹⁵⁰ Pl. AFANAS'EV 2001. 44.; ČHAIDZE 2008. 264–272.

¹⁵¹ FLĖROVA–FLĖROV 2000.

szerű gödörsírokban feltárt leletanyag közlése elengedhetetlen lenne a kérdés pontosabb megítéléséhez.¹⁵²

Mint fentebb említettem, az Alsó-Volga mentén körvonalazott szaltovói variáns tézise valójában pusztán az egykori kazár főváros, Itil feltételezett lokalizálására épül. E város további eredménytelen keresése¹⁵³ mellett a folyó ezen szakaszának tágabb térségében nemhogy szaltovói, de kazár kori leletanyagot is csak elvétve ismerünk.¹⁵⁴ Hasonlóan a szaltovói leletanyag hiányával szembesülünk az ún. „kutatatlan sztyeppi variáns” újabb „kutatási eredményei” alapján is a Don–Szeverszkij Donyec folyók és a Dnyeper közti területen, a Donyeck–Harkov vonaltól nyugatra.

A „szaltovói probléma” a magyar régészeti kutatásban

Az ősmagyarok hagyatékának kutatásában már 1905-ben Pósta Béla révén felmerült a szaltovói kapcsolatok fontossága.¹⁵⁵ Fettich Nándor értékes tárgyelemzéseit – és azok néha túlértékelt történeti interpretációját¹⁵⁶ – nyomán Magyarországon az 1950-es éveket¹⁵⁷ követően egyre inkább a Pletnyova-féle („kazár állami kultúra”) szaltovói koncepció adaptálódott, mind a régészeti, mind pedig a történeti kutatásban. Ez egyrészt feltehetően a kora Árpád-kori telep- és kerámiakutatásban mutatkozó bizonyos szaltovói párhuzamok felismerésének köszönhető, másrészt, annak, hogy a régészek és történészek a magyarok elődeit egyaránt a Kazár Kaganátust alkotó népek – így a szaltovói kultúra hordozói között – helyezték el. Magyar részről a konkrét leletanyag hiánya ellenére sem merült fel kritika Pletnyova koncepciójával kapcsolatban.¹⁵⁸ Elhangzott ugyan egy-két kritikai megjegyzés Bálint Csanád,¹⁵⁹ később Révész László¹⁶⁰ részéről azzal kapcsolatban, hogy a szaltovói kultúra, illetve az egykori Kazár Kaganátus területileg nem biztos, hogy teljesen fedik egymást, azonban olyan lényegi kérdéseket a hazai kutatás nem tett fel, mint például:

- 1) Áthidalható-e az a kronológiai eltérés, mely szerint az írott forrásokban a kazárok már a VII. század közepén megjelennek, míg anyagi kultúrájuk, a szaltovói műveltség csak a VIII. század közepétől keltezhető (legkorábban is csak VII. század végétől)?
- 2) Lehet-e a kazárokhöz kötni olyan terület hagyatékát, ahol az írott források alapján biztosan nem számolhatunk (jelentős) kazár megtelepedéssel, vagyis a kultúra két névadó lelőhelyen és környékén?

¹⁵² MAGOMEDOV 1983.; FEDOROV 1996.; GMYRÁ 2002.

¹⁵³ Az utóbbi években ugyan többször is olyan hírek láttak napvilágot – főként az interneten –, hogy orosz régészek megtalálták a kazár főváros, Itil maradványait, pl. <http://www.lechaim.ru/ARHIV/174/VZR/a02.htm> 2010.02.22. 11:51. Ez a lelőhely a Volga deltájának központi részén, a Sztaraja Volga ág (Birjul') jobb partján található. A Szamoszgyelka néven ismert lelőhelyet a XII–XIV. században virágzó Szakszinnal azonosítják, amely az Aranyhorda időszakában is fennállt (VASILEV–GREČKINA–ZILIVINSKAÁ 2003.). A hír szerint asztrahányi régészek elkülönítettek itt egy IX. századi réteget, ez azonban erősen vitatott (a radiokarbon vizsgálat a kérdéses égési rétegre VIII. századi adatot eredményezett [az adatért és a hivatkozás lehetőségéért Vlagyimir Ja. Petruhinnek mondok köszönetet]). Mindettől függetlenül az eddigi feltárások nyomán a forrásokban szereplő zsinagógákkal és mecsetekkel leírt városnak egyelőre semmi nyoma nincs.

¹⁵⁴ AFANAS'EV 2001. 45.; AFANAS'EV 2009. 408.

¹⁵⁵ POSTA 1905. 194–196. A szaltovói kultúra magyarországi kutatástörténeti vonatkozásait ld. PÓSTA 1898.; BÁLINT 1975. 56–57.; MATOLCSI 1982.; ERDÉLYI 1983.; ERDÉLYI 2002. 33–37.; ERDÉLYI 2004. 71–74., 92–93. Továbbá vö. 15. j.

¹⁵⁶ FETTICH 1933.

¹⁵⁷ MOLNÁR 1955.; PERÉNYI 1956.

¹⁵⁸ Ellentétben pl. néhány bolgár régésszel a szaltovói kultúra bolgár vonatkozásaival kapcsolatban (vö. ANGELOVA–DONČEVA–PETKOVA 1991.).

¹⁵⁹ BÁLINT 1989. 56–59.

¹⁶⁰ B. NAGY–RÉVÉSZ 1986. 131–132.

- 3) Elfogadható-e módszertanilag egy régészeti kultúra variánsának a létrehozása úgy, hogy ahhoz semmiféle régészeti leletanyagot nem kapcsolunk, már a létrehozás pillanatában sem?
- 4) Elegendő régészeti bizonyítéknak fogadhatunk-e el olyan általános jegyeket a szaltovói kultúrára meghatározó és kizárólagos jellegzetességeként, mint a félig földbe mélyített ház, a kőből, kiégetett téglából, illetve a nyerstéglából épített várak, vagy a dolichokran és brachykran antropológiai jegyek?

A hazai kutatás néhány dolgozat egyes részletétől eltekintve¹⁶¹ nem tárgyalta érdemben a szaltovói kultúra eredetét, időrendjét és az annak definiálásával kapcsolatos elméleti kérdéseket. A honfoglalás kori régészeti kutatás a szaltovói jellegű analógiákat – a telep- és házrekonstrukciók mellett – a sírleletek relatív időrendjében szerepet játszó első generációs hagyaték meghatározásához használta fel elsősorban. Ez az eljárás mereven épített arra a tézisre, hogy ha egy tárgy, vagy tárgytípus keleti párhuzamokkal rendelkezik („archaikus”), akkor azt még a betelepültek hoz(hat)ták magukkal, így azok az első leletek között kerültek sírba a Kárpát-medencében 895 után. Révész László 1998-ban már kritika alá vonta számos szaltovói eredetűnek vélt tárgytípus (kizárólagos) szaltovói eredetét, illetve korai sírba kerülését és kimutatta, hogy a fenti leegyszerűsített képlet nem működik.¹⁶² Az alábbiakban néhány tárgytípus esetében még tovább pontosíthatjuk ezt a képet az újabb adatok alapján.

Adatok a honfoglalás kori leletanyag szaltovói eredetűnek meghatározott tárgyainak értékeléséhez

A verebi *karikacsüngős verettel*¹⁶³ kapcsolatban, – mely az egyik leggyakrabban hivatkozott lelet a szaltovói kapcsolatokban kérdésében – általánosságban valóban elmondható, hogy ismertek *hasonló* szaltovói övveretek. Ez azonban nem jelent többet, minthogy a karikacsüngős övverettípus ott is előfordul. Ha azonban formai kivitelüket nézzük elmondható, hogy míg a szaltovói tárgyak esetében a karikacsüngő átmetszete kerek, addig a verebihez hasonló, lapos átmetszetű változat legjobb párhuzamát nem a szaltovói, hanem a mordvin területekről ismerjük.¹⁶⁴ Továbbá a felső tag, annak növényi díszítése (és főként a három pont motívum) alapján a verebi lelet a Bols'ie Tyigani övveretekhez áll a legközelebb.¹⁶⁵ A szaltovói övek többsége egyébként bronzveretekkel díszített,¹⁶⁶ azok gyakran mellékszíjakok, a veretek méretét tekintve pedig többnyire jóval kisebbek (elsősorban keskenyebbek) a honfoglalás kori övvereteknél.

Szintén ebbe a leletkörbe sorolta a magyar kutatás a Szentes melletti jámborhalmi temetőből származó középső függesztőfüles, ún. sugaras díszű *bronztükröt*.¹⁶⁷ Ennek leletkörülményeivel kapcsolatban azonban több probléma is felmerül. Tudjuk ugyanis, hogy

¹⁶¹ FODOR 1977.; BÁLINT 1989.

¹⁶² RÉVÉSZ 1998. Fontos azonban azt is hangsúlyozni, hogy pusztán a X. század második felében való eltemetés ténye nem zárja ki a tárgy keleti, akár szaltovói eredetének lehetőségét, vö. az egyenes talpú, ún. szaltovói típusú kengyelek (RÉVÉSZ 1999A). A kettős keltezés kombinációs eseteinek áttekintésére ld. Heiko Steuer 1977-es táblázatát, magyarul közli és elemzi: LANGÓ 2007. 130. kép. Korábban erről a kérdéstről ld. BÁLINT 1993.; MESTERHÁZY 1994.

¹⁶³ ERDÉLYI 1978.

¹⁶⁴ Krjukovo Kuzsnoje 112. sír (IVANOV 1952. 43. Tab. XXVIII. 11.).

¹⁶⁵ Vö. FODOR 2009. 44. oldalon a kép felső sorában lévő veretek.

¹⁶⁶ Viktor Sz. Akszjonov felvetette, hogy a IX. század első felében–középső harmadában a szaltovói övvereteknél feltűnő ezüst mint alapanyag a térségben megforduló magyarok hatása lenne (AKSĚNOV 2001.). Ezt nehéz megítélni, mivel ezen szaltovói veretek formai kivitele és díszítése is bronzból készült (növényi és geometrikus mintájú korábbi) szaltovói övveretekhez áll közelebb.

¹⁶⁷ BÁLINT 1975. 57.

azt Csallány Gábor eredetileg a lelőhely mellett lakó egyik tanyatulajdonostól kapta ajándékba,¹⁶⁸ tehát valójában egy szórványleletről van szó, az 1. sírhoz való tartozása több mint kérdéses. Legközelebbi formai párhuzamai alapján nagy valószínűséggel késő szarmata kori leletről van szó. Ráadásul a hátoldal díszítése sem elsősorban a klasszikus szaltovói területekről, hanem a Kaukázus északi térségéből, és főként korábbi időszakból ismert.¹⁶⁹ Ráadásul keleti párhuzamait – főként a szaltovói időszakból származókat – ma már nem tükrönek, hanem amuletteknek tartja a szakértők többsége.¹⁷⁰ Nem szól tehát érv amellest, hogy a jámborhalmi „bronztükröt” egyrészt honfoglalás kori sírleletnek tartjuk, másrészt díszítése és anyaga¹⁷¹ alapján szaltovói eredete is kétséges.

Szintén az egyedi leletek közé tartozik a honfoglalás kori leletanyagban ismert két *fülkanál*, melyek közül a gyakran hivatkozott egri lelet állatalakos díszítése nem tekinthető szaltovói jellegzetességnek. Ott a tárgy típus geometrikus díszítése szinte kizárólagos, míg a szemmurvos díszítés legközelebbi megfelelőjét egy VIII. századi leletet jelenti a Középső-Volga vidékről.¹⁷²

A *hólyagos fejű gyűrűk*, illetve a *gömbsorcsüngős fülbevalókhoz* ugyan formailag hasonló kivitelűeket találunk keleten is, de míg a szaltovóiak szinte kivétel nélkül (főként bronzból), addig a honfoglalás kori leletek lemezes szerkezetűek és arany vagy ezüst alapú ötvözetből készültek. Hasonló lehet a karosi temetőben feltárt és *csótárdísznek* meghatározott tárgy,¹⁷³ mely tárgy típus a szaltovói lószerszámok esetében fejhámdíszeknél gyakran megfigyelhető ugyan, de formailag teljesen eltérőek.

A leletanyagban újabban előkerült, vagy felismert szaltovói párhuzamok között elsősorban az egyik karosi sír *veretét* említhetjük.¹⁷⁴ Fodor István legutóbb az *íjtartó tegez*ek végeinek *csontborításához* mutatott be szaltovói párhuzamot.¹⁷⁵ A Kárpát-medence X. századi hagyatékában nemrég kimutatott *íjmarkolatlécek* legjobb párhuzamai a Szoko-lovszkaja Balka-horizontban ismertek.¹⁷⁶ Itt a Bolsaja orlovkai leletegyüttesben¹⁷⁷ kis számban az *obulusokhoz* is találunk analógiákat.¹⁷⁸ Az egyik lévai sír vereteinek¹⁷⁹ pontos megfelelőit is megtaláljuk ugyanebben a leletegyüttesben.¹⁸⁰ A Heves-Kapitányhegyről ismert bronz pántkarperec aranylemezzel bevont technika¹⁸¹ – mint *bimetal ötvöstechnika* – előfordulására a szaltovói övveretek esetében szintén számos példát találunk.

¹⁶⁸ Vö. PASZTERNÁK 1996. 5. kép.

¹⁶⁹ KOVALEVSKAĀ–ALBEGOVA–P’ĀNKOV–JEVSŪKOV 2006, 4. taxon „g” típus.

¹⁷⁰ ALBEGOVA 2001; KOVALEVSKAĀ–ALBEGOVA–P’ĀNKOV–JEVSŪKOV 2006.

¹⁷¹ A szentesi lelet anyaga 2007-ben Moszkvában elvégzett (labor: MGU Geológiai Kar, Geokémiai Tanszék, a mérési laborszám: № 2844, a mérést R. A. Mitojan végezte) anyagösszetételi vizsgálata (ED-XRF) alapján: Cu 59,45% Sn 35,89% Pb 4,37% Ag 0,29%. Ez az anyagösszetétel megfelel a szarmata és még korábbi időszakok klasszikus tükröbronzainak, ugyanakkor hiányoznak belőle a szaltovói „tükrök” döntő többségére jellemző olyan elemek, mint pl. cink, arzén és antimon. Az anyagvizsgálatért és eredményének értékeléséért Natalja V. Jenyioszovának (Moszkva, MGU) mondok köszönetet.

¹⁷² Novinki I. temető (Itsz.: 418/22 SOIKM im. P. V. Alabina, Szamara – Dmitrij Sztasenkov ásatása, 1999), ld. История Татар II. (2006) a II. fejezet utáni számozatlan színes táblák.

¹⁷³ Karos-Eperjesszög II/49. sír (RÉVÉSZ 1996. 143. tábla).

¹⁷⁴ Karos-Eperjesszög II/50. sír (RÉVÉSZ 1996. 144. tábla 39.).

¹⁷⁵ FODOR 2009. 54.

¹⁷⁶ BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009.

¹⁷⁷ BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009.

¹⁷⁸ Vö. 106. jegyzet.

¹⁷⁹ Levice-Géňa 3. sír (NEVIZÁNSKY 2006. Tab. V. 1–10).

¹⁸⁰ ILÜKOV–KOSĀNENKO 2007. рис. 19. 11.

¹⁸¹ BÓNA 2001. 9. kép.

A két régió kerámiaanyagának gyakran idézett hasonlóságai mellett – bár tételes¹⁸² elemzés nélkül egyelőre közös eredetük, összefüggésük nem zárható ki –, valójában a fentiekhez hasonlóan elsősorban az eltérések szembeötlőek. A legtöbb egyezés kétségtelenül a honfoglalás kori sírkerámiák és a „Zlivki-i” és a „Szidorovo-Lyszogorovka-típusú” szaltovói hagyatékok kézikorongon formált, bekarcolt vonalakkal díszített fazekai kapcsán említhető.¹⁸³ Ezek formai és díszítésbeli hasonlóságai mellett meg kell ugyanakkor említenünk eltéréseiket is, melyek főként a Kárpát-medencei leletek kisebb méretében, a teljes edényfelület díszítésének ritkaságában, és a szemcsés, csillámos homok soványító anyagként való szinte kizárólagos használatában jelentkeznek.¹⁸⁴ Határozott eltérést mutat a jellegzetes *szaltovói fényezett kerámiának* a Kárpát-medence magyar honfoglalás kori hagyatékában továbbra is megfigyelhető általános hiánya.¹⁸⁵

A telepkerámiában a legnagyobb hasonlóság a Wolf Mária által is hangsúlyozott nagyméretű *tárlóedények* esetében kétségtelenül megfigyelhető.¹⁸⁶ A *belső füles cserépbográcsok* esetében a Kárpát-medencében¹⁸⁷ azok X. századi (jelenleg) domináns ritkasága említhető,¹⁸⁸ de a szaltovói leletekhez képest anyaguk és formai kivitelük is – helyenként rendkívül – eltérő.¹⁸⁹ Ráadásul keleten ezen tárgytípus elterjedése (sem) korlátozódik térben és időben pusztán a szaltovói kultúrkörre. Az idézett hasonlóságok mellett ugyanakkor

¹⁸² Miként a hazai X–XI. századi kerámia kutatásban is gyakran elhangzik, hogy a Kisalföld, vagy a borsodi földvár leletei alapján csak feltételezen vonhatunk le általános következtetéseket a Kárpát-medence teljes egészére vonatkozóan, úgy ehhez hasonlóan kell eljárunk keleten a viszonylag jobban közölt Sarkel környéki leletek esetében, illetve a teljes szaltovói kultúrára vonatkozóan.

¹⁸³ ŠRAMKO 1959.; KRAVČENKO–DAVYDENKO 2002. рис. 28–33.; KRASIL'NIKOV–KRASIL'NIKOVA 2005. рис. 8. 2b., рис. 25. 3a. Meg kell ugyanakkor említeni a díszítésekkel kapcsolatban, hogy a Kárpát-medencében gyakori, széles sávokat alkotó bekarcolt hullámvonalak kötegek nem jellemzőek a szaltovói anyagra, nálunk pedig a párhuzamosan körbefutó vonalakkól álló, az edény teljes, az aljáig tartó felületét kitöltő díszítés megy ritkaságszámba. Kétségtelen összefüggés mutatkozik azonban abban az edénydíszítési koncepcióban, hogy hullámvonal(ak) felül a vállon, alatta a pedig párhuzamosan bekarcolt vonalak futnak körbe. Idegen viszont a magyar anyagban a perem bevagdálásokkal, illetve ujjbenyomkodással tagolt díszítése, mely a szaltovói fazekaknál gyakran még a korongoltak esetében is megfigyelhető.

¹⁸⁴ A szaltovói kerámiák anyaga többnyire kerámiazúzalékkal soványított, míg a Kárpát-medenceiek esetében ez elsősorban szemcsés homok.

¹⁸⁵ A Kárpát-medence X–XI. századi kerámiái között valóban ismert a fényezés (TAKÁCS 2000.; WOLF 2005. 54.), azonban nem elsősorban minták kialakítására használják, miként ez a szaltovói leleteknél általános. A fényezett edények formája és főként anyaga, valamint égetési technikája radikálisan eltérő: a Kárpát-medencében vörös színű palackokon, keleten pedig fekete, redukált égetésű, főként erősen nyomott gömbös testű füles korsókon, kancsókon fordul elő. Keleten a vörös anyagú, polírozott kerámia elsősorban a Krímre, illetve Don-torkolat környékére jellemző. Ráadásul ma már világos, hogy a Kárpát-medence X–XI. századi fényezett kerámiái sokkal közelebbi kapcsolatot mutatnak elsősorban Dél-Dunántúlon megfigyelhető IX. századi helyi előzményekkel (TAKÁCS 2000.). A sírleletek között korábban egy karosi fényezett korsóval kapcsolatban (KAROS-Eperjesszög II/66. sír) vetődött fel a szaltovói eredet lehetősége (RÉVÉSZ 1996. 186. 114. kép). A leletet újabban Takács Miklós mediterrán eredetűnek véli (köszönetet mondok Takács Miklós-nak a közöletlen adatért és a hivatkozás lehetőségéért, valamint a kerámiával kapcsolatos összes hasznos tanácsáért). E tárggyal kapcsolatosan keleti vonatkozásban annyit mondhatunk el, hogy az néhány IX–X. századi volgai bolgár sírkerámiához áll a legközelebb (pl. Tankejevka 760. sír, ld. KHALIKOVA–KAZAKOV 1977. Taf. XXXI. 3), a szaltovói kultúrában azonban idegen (köszönetet mondok Anna F. Kocskinának és Valerij Sz. Fjorovnak az információért).

¹⁸⁶ WOLF 2006. 54.

¹⁸⁷ FODOR 1975A; TAKÁCS 1986.

¹⁸⁸ Takács Miklós legutóbb három ilyen korú leletet említett (TAKÁCS 2009. 237.), továbbá ld. WOLF 2006. 54.

¹⁸⁹ AFANAS'EV–LOPAN 1996. A kelet-európai kora középkori bográcsokról legutóbb összefoglalóan ld. LOPAN 2007.

tény, hogy a szaltovói bográcsok között a kézzel formáltak aránya jóval nagyobb,¹⁹⁰ és a belső oldalon a perem átfűrásával kialakított fül a legtöbb esetben a bogrács pereméhez képest mélyen ül. Ráadásul a furat nemcsak páros, hanem páratlan is lehet, illetve vízszintes kialakításuk is előfordul. A klasszikus szaltovói bográcsok¹⁹¹ között nem jellemző a fémbográcsokat utánzó és gömbölyű aljú forma. Az erdős sztyepp területén viszont pl. olyan fazék alakú és ún. kagylós fülű változatuk terjedt el, melyek legközelebbi párhuzamait a Kaukázus északi előterének VII. századi hagyatékában találjuk, ugyanakkor a Kárpát-medencében X. századra keltezhető darab még nem került elő.¹⁹² Alapvető készítéstechnikai különbség is megfigyelhető a Kárpát-medencében feltárt X(?)¹⁹³–XI. századi bográcsok többségénél, ugyanis ezeket a fazekaskorongon peremükkel lefelé elhelyezve készítették, így alakítva ki az ívelt aljat.¹⁹⁴ Összefoglalva: a szaltovói kerámiaművességhez a legtöbb és legjobb párhuzamot a Kárpát-medencében nem a X. századi, hanem a késő avar kori leletek között találjuk.

A temetkezési szokásokban mutatkozó olyan párhuzamok,¹⁹⁵ mint a *madárcsont amulettek*, a *padkás és padmalyos sírok*¹⁹⁶ nagyon általános, a szaltovói kultúrkörnél nagyobb területen elterjedt jelenségek, miként az *asztragaloszok* is. A magyar honfoglalás kori anyagban *szalunak* nevezett vasszerszám a szaltovói kamrasírok jellegzetes lelete ugyan, de kora középkori kelet-európai elterjedése szintén jóval szélesebb körű.¹⁹⁷

Hasonlóan egyre több *kurgánba*, illetve *kurgán alá* ásott temetkezést ismerünk a Kárpát-medence X–XI. századi hagyatékában, valamint egy esetben ismert a lábnál kialakított *fülkés* – a szaltovói hagyatéokra igen jellemző – sírforma is. A ritkán előforduló ún. *harang alakú sírgödrök* párhuzamait szintén megtaláljuk a Szeverszkij Donyec menti szaltovói temetőkben. A sírformák mellett a padkán elhelyezett állattemetkezések mutatnak párhuzamot, elsősorban a Szokolovszkaja Balka-horizonttal. Ma már ismerünk részleges szaltovói *lovastemetkezéseket* is, ahol a halott lába körül helyezték el a lócsontokat.¹⁹⁸ A honfoglalás kori lovastemetkezéseknél kis számban a hagyatékban is előfordul a *lókoponya északi*, illetve *déli irányú tájolása*, mely a szaltovói mellett a korai volgai bolgár (VIII–IX.

¹⁹⁰ A kézzel és a kézi korongon formált kerámia meghatározása a magyar és az orosz szakirodalomban tapasztalataim alapján gyakran eltérő (vö. FODOR 2005. 78. és LOPAN 2007. 265.). Ennek lényege, hogy keleten a kézi, vagy lassú korongon formált kerámia fogalma jóval tágabb. A Kárpát-medence kora középkori kutatásában a kézikorongon formált szaltovói kerámiához hasonló anyagok esetében kézzel formált kerámiáról írnak. Ezért a kerámiatípusok, főként a telepkerámiák párhuzamainak összevetése esetében pusztán a szakirodalomra támaszkodni igen kockázatos.

¹⁹¹ FLEROVA–FLEROV 1997.

¹⁹² Kagylós fülű bográcsok a Kárpát-medence VIII–IX. századi leletei között egyébként előfordulnak, de azok minden esetben kézzel formáltak (vö. TAKÁCS 1986. 108–111.).

¹⁹³ WOLF 2003. 100–103.; TAKÁCS 2009. 237.

¹⁹⁴ A fémbográcsokat utánzó bikónikus testű, gömbölyű aljú, a fent leírt technikával készült bográcsokat Takács Miklós dunai bolgár eredetűnek tartja a Kárpát-medencei anyagban (megjelenés alatt lévő cikkének ismeretéről és a hivatkozás lehetőségéért köszönetet mondok). Wolf Mária elsősorban kronológiai vonatkozásukat elemezte és rámutatott, hogy bográcsok csak a XI. századot követően terjednek el általánosan a Kárpát-medencében (WOLF 2003. 102.).

¹⁹⁵ A temetkezési szokásokkal kapcsolatban példákkal és részletesen ld. TÜRK 2009.

¹⁹⁶ Ma már tudjuk, hogy a honfoglalás kori hagyatékban jóval elterjedtebbek voltak, mint azt korábban gondoltuk.

¹⁹⁷ KOVÁCS 1984. 39–40. Bár meg kell jegyezni, hogy a mordvin, udmurt, mari és volgai bolgár területeken ezek gyakran egyéb szaltovói jellegű leletekkel, pl. bronz övveretekkel és amulettekkel együtt kerülnek elő.

¹⁹⁸ AKSENOV–KRYGANOV–MIHEJEV 1996. A legközelebbi párhuzamok a rzsevkai temető 20., 21., 39. sírja (SARAPULKIN 2006, рис. 2), továbbá pl. Limanskoje ozero 37. sír (AKSENOV–TORTIKA 2002. рис. 4. 5; TATARINOV–FEDÁEV 2002. рис. 4). A szaltovói bolgár variáns mellett ma már a dunai bolgár területekről is ismerünk lábhoz tett részleges lovastemetkezést: a Pliszka közelében feltárt Kabinjuk 4. kurgán a VIII. század végére–IX. század elejére keltezhető (RAŠEV 2007. 106–107, рис. 10).

század) temetőikben is ismert. Ennél is nagyobb jelentőséggel bírnak a – sajnos a Kárpát-medencében többnyire rosszul dokumentált – *részleges szarvasmarha-temetkezések*. Az analógiák között a temetés utáni, feltehetően rituális célú *halottbolygatásban* mutatózó kapcsolatok mellett,¹⁹⁹ az *obulusok* néhány esetét²⁰⁰ említhetjük.²⁰¹

Ősmagyarok a szaltovo-majacka kultúra területén?

Bár a honfoglalás kori leletanyagot folyamatosan újra kell értékelnünk a dinamikus bővülő forrásanyag következtében, a szaltovói kapcsolatok területén azonban fordítva is fel kell tennünk a kérdést. Vagyis, hogy van-e a ma már meglehetősen jól ismert szaltovói kultúrkörben olyan leletcsoport, amely a Kárpát-medence magyar honfoglalás kori (másodsorban esetleg a Volga–Káma–Dél-Urál vidék VI–IX. századi) leleteivel kapcsolatba hozható? A Kárpát-medence X. századi leletanyagának egészét azonban a fentebb áttekintett szaltovói leletcsoportok egyikével sem hozhatjuk, akárcsak feltételeken is kapcsolatba. Talán nem véletlen, hogy nem is igen találunk olyan véleményt a szovjet-orosz és ukrán szakirodalomban, mely a magyarok elődeinek (tartós) szaltovói jelenlétével számolna. Mindez persze elméletileg magyarázható lenne azzal, hogy a Kárpát-medencei beköltözést után ezeknek a kapcsolatoknak a nyomai igen gyorsan és nyomtalanul eltűntek, akkor viszont a Középső-Volga vidék,²⁰² a mordvin területek, vagy éppen az utóbbi másfél évben számos új lelettel immár lelethorizonttá bővülő Dnyeper menti Szubbotyicy-leletkörrel kapcsolatban vajon miért mutathatók ki mégis ilyen kapcsolatok?

Összefoglalás

A szaltovo-majackaja régészeti kultúra nem feleltethető meg körültekintés nélkül sem térben, sem időben a Kazár Kaganátus régészeti hagyatékával. A Kaganátus eltérő földrajzi régiókban feltárt (és folyamatosan bővülő) régészeti forrásanyag egyáltalán nem rajzol ki egy egységes régészeti kultúrát. A földrajzi (etnikai?) variánsok között a temetkezési szokásokban, az antropológiai anyagban, és gyakran a leletanyagban is mutatózó markáns különbségek mellett kronológiai eltéréseik jelentik ebben a legnagyobb akadályt. Még nagyobb problémát jelentenek azon variánsok, amelyeknek nem ismerjük összehasonlításra alkalmas leletanyagát. A Pletnyova által kidolgozott és elterjedt szaltovo=kazár (és viszont) elmélet bizonyítás hiányában tarthatatlan. Az említett elképzelés mellett egyedül az a túlságosan historizáló szempont hozható fel, hogy valamennyi terület (feltehetően) a Kazár Kaganátushoz tartozott, vagy azzal szoros összefüggésben állt. Egy régészeti kultúra meghatározása azonban nyilvánvaló módon nem épülhet pusztán egy történelmi-földrajzi érvre, ahhoz a régészeti és antropológiai hagyatékban is koherenciát kell tudni kimutatni. Egyetértünk Gennagyij E. Afanasz'ev érvelésével, mely szerint szaltovo-majackaja kultúráról csupán a két névadó lelőhelyen feltárt hagyaték sajátosságai, illetve annak elterjedése – tehát az ún. erdős sztyeppi („alán”) variáns – kapcsán beszélhetünk. A többi csoport esetében az eltérő

¹⁹⁹ Vö. Türk, Attila Antal: The problems of post-burial rites in the archaeological record of the 10th–11th centuries in the Carpathian Basin and in the area of the Saltovo cultural-historical complex. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts*. Miskolc (2009).

²⁰⁰ Vö. 106. j.! A Szokolovszkaja Balka-horizont említett esetei mellett a Zlivki I. temető 31. sírjából is ismerünk egy szájban előkerült félbevágott dirhemet (ŠVECŮV 1991. 119.).

²⁰¹ Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az említett jegyek közül számos ismert a Volga–Dél-Urál vidék VI–IX. századi temetkezéseiben is, bár ezek egy részét többnyire ott is szaltovói eredetűnek vélik.

²⁰² STAŠENKOV 2009. Legfrissebb változata új leletekkel kiegészítve: STAŠENKOV 2009A.

rések akkorák, hogy azok – bár egyes vonásaikban rokon –, de önálló kultúrák,²⁰³ esetleg lelethorizontok.²⁰⁴ A folyamatosan bővülő leletanyag alapján a későbbiekben valószínűleg pontosabban megrajzolható lesz a szaltovói kultúrkör belső rendszere.²⁰⁵

A Kárpát-medence X. századi leletanyagában jelenleg mindössze elenyésző szaltovói kapcsolat mutatkozik, mely régészetileg nem támogatja azt az elképzelést, hogy a magyar honfoglalás kori hagyaték létrehozói, illetve azok közvetlen elődei több mint 100–150 évet töltöttek (volna) a szaltovói területeken, mint azt korábban feltételeztük. Hivatkozhatunk ugyan továbbra is kutatási, és/vagy közlési hiányosságokra, ez azonban ismerve napjaink kutatási intenzitását ma már nehezen fogadható el komoly érvnek. Elvben lehet hivatkozni arra is, hogy a magyarok elődeinek kultúrája teljesen beleolvadt a szaltovóiába, vagyis a szaltovói hagyaték valamely már ismert változatának hordozói ők is és ezért nem különíthetők el. Akkor viszont miért nincs több nyoma ennek mégis a magyarok elődeinek onnan közvetlenül kiváló, de még a Kárpátoktól keletre feltételezett emlékei között sem? Hiszen releváns szaltovói párhuzamú leletanyagot alig találunk nemcsak a Kárpát-medence X. századi hagyatékában, de már keleten, a Poltava-Kremencsuk-Dnyipropetrovsk-Zaporizsja térség IX. századi leletei között sem, a Dnyeper jobb partjáról már nem is beszélve.

A Kárpát-medence X. századi leleteivel ugyanakkor párhuzamot mutató Dnyeper menti Szubbotyicy-horizont²⁰⁶ lelőhelyeinek, – melyek száma az elmúlt másfél évben megháromszorozódott,²⁰⁷ – anyagában (4. kép 2.) a szaltovói elemek reprezentáltsága szintén alacsony. Ami ennél is meglepőbb, hogy ez az arány alacsonyabb, mint az ugyanitt

²⁰³ A kultúra és variánsainak további kultúrákra bontásának lehetősége mellett érvelt legutóbb a hazai kutatásban Langó Péter (LANGÓ 2007. 245.).

²⁰⁴ Tekintve, hogy a régészeti kultúra fogalma már megszületése óta magában hordozza a történeti-etnikai „megfeleltetés” kritériumát (pl. FODOR 1980. 347.), véleményem szerint a leletanyag kapcsán helyesebb a lelettípusok, illetve lelethorizontok terminológiákat használni mint tisztán régészeti fogalmakat. Ez manapság pl. az orosz és ukrán nyelvű kora középkori régészeti szakirodalomban már meglehetősen elterjedtnek mondható.

²⁰⁵ Ez a leletanyagbővülés ugyanis nemcsak nagyobb anyagmennyiséget, de néha unikális eredményeket is hozott az elmúlt években. Ilyennek tekinthető a korai, muszlim rítusú temetők feltűnése a Donyeck-Luganszk régió IX. századi hagyatékában (Szidorovo-típusú temetők vö. KRAVČENKO–GUSEV–DAVYDENKO 1998.; KRAVČENKO–ŠAMRAJ 2000.; KRAVČENKO–DAVYDENKO 2002.; KRAVČENKO–ŠAMRAJ 2000.; KRAVČENKO–ŠAMRAJ 2005.). Továbbá a zsidó kultúrkörrel kapcsolatba hozható néhány újabb lelet pl. héber betűs üvegposhár-töredék Moscsjevaja Balka lelőhelyről. Hasonló bekarcolt jelek és jelképek a Bjelaja Vezsa (Sarkel) feltárt kerámiaanyagban is előfordulnak (közöletlen, vö. AFANAS'EV 2001. 46.), továbbá a Majackoje gorogyiscséből származó bekarcolt köveken is (vö. AFANAS'EV 2007. 79.), valamint egy helyi készítésű menóradíszes pecsétgyűrű a dmitrijevkai temető 38. kamrásírból (a kérdéshez részletesen ld. AFANAS'EV 2001. 46.).

²⁰⁶ Ez a horizont az 1988-ban közölt Ingul menti sírokhoz (BOKU–PLETNĚVA 1988.) hasonló, elsősorban a Dnyeper középső folyása menti (4. kép 2) leletkört jelenti (KOMAR 2008.; KOMAR 2009.; PRIJMAK–SUPRUNENKO 1994.; SUPRUNENKO–MAEVS'KA 2007.). Leletanyagára összefoglalóan (bár lelőhelyenként eltérő mértékben) jellemzőek a lábnál elhelyezett részleges lovastemetkezések, halotti maszkok, illetve szemfedő lemezek, aranyozott ezüst övveretek (gyakran a rozettás lószerszámvereteknél megfigyelhető jellegzetesen díszített szegélyvel) és más fémtárgyak, pl. (aranyozott) ezüst csészék (díszítésükben néha aranyozott poncolt háttérrel). A díszítésekben megfigyelhető növényi és részben állatábrázolások, illetve a leletanyag más (pl. kerámia) tekintetében is erős Volga–Dél-Urál vidéki kapcsolatok a jellemzőek (vö. KOMAR 2008., valamint 200. j.).

²⁰⁷ Vö. Oleksij V. Komar: Chronology of the "Hungarian type" finds in Eastern Europe of 9–10th centuries A.D. című előadása 2009. december 4-én Budapesten a „Die Archäologie der frühen Ungarn Chronologie, Technologie und Methodik. Ein internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” című konferencián.

megfigyelhető Volga–Dél-Urál vidéki VIII–IX. századi régészeti párhuzamoké.²⁰⁸ A Szubbotyicy-horizont tehát – a Kárpát-medencei X. századi leleteihez hasonlóan – közelebbi kapcsolatot mutat a történeti Baskíria területén feltárt VIII–IX. századi temetőkkel,²⁰⁹ mint a közvetlen szomszédságában fekvő, és azzal időben részben párhuzamos szaltovói hagyatékkal.²¹⁰ Ezt most már nemcsak a Szubbotyicy-típusú leletek tipokronológiai párhuzamai – köztük éppen a kis számú, ám jól kidolgozott időrendű szaltovói párhuzamok – alapján állíthatjuk, hanem az első radiokarbon kormeghatározások is ezt látszanak megerősíteni (5. kép 1–2.).²¹¹

Ha elfogadjuk egyrészt a karajakupovo kultúra²¹² – az elmúlt fél évben számos újabb kiváló honfoglalás kori párhuzammal bővült²¹³ – lelőhelyeinek, illetve ennek a hagyatéknak újabban már Szamara környéki²¹⁴ feltűnésének felső időhatárát,²¹⁵ másrészt pedig a Szubbotyicy leletkör időrendjét a Dnyeper mentén,²¹⁶ akkor úgy vélem ez még egy okkal több, hogy a jövőben már ne elsősorban a szaltovói kultúrkör területén próbáljuk kimutatni a Kárpát-medence X. századi anyagi kultúrájának VIII–IX. századi előzményeit. Ezt az időrendet a Volga-Káma, illetve a Dnyeper közti területen az erdővidék nagy sűrűségű (ezáltal jó rétegtannal és tipokronológiával rendelkező) mordvin temetőiből már régóta ismert,²¹⁷ illetve újabb párhuzamok²¹⁸ szintén megerősíteni látszanak.

²⁰⁸ Közöttük egyes esetekben kifejezetten Volga–Dél-Ural vidéki eredetű tárgyakról beszélhetünk, mint pl. a Dnyeszter keleti partján fekvő Slobodzeja lelőhely 15. sírjában feltárt tankejevkaei típusú, vállán fényezett korsó (ŠČERBAKOVA–TAŠČI–TEL’NOV 2008. рис. 7. 3), mely már eleve erősen kopott felülettel és csorbult peremmel került sírba. Érdekes ugyanakkor, hogy a Dnyeszter nyugati partján egyelőre nem számolhatunk a fent említett leletkör feltűnésével, sőt gyakorlatilag elenyésző bármilyen, a IX. századra keltezhető (magyar vonatkozású) anyag. (Ezt a negatív eredményt egyelőre nem kevesebb alapján állíthatjuk, minthogy 2009 októberében Langó Péterrel Kisinyovban módunkban állt részletesen áttekinteni Moldávia valamennyi 1953–2008 közötti feltárásának ásatási dokumentációját).

²⁰⁹ MAŽITOV 1981.

²¹⁰ Vagyis most már biztosan ismerünk olyan IX. századi kelet-európai régészeti lelethorizontot, mely egyszerűen mutat párhuzamot a Volga–Dél-Ural vidék VIII–IX. századi és a Kárpát-medence X. századi hagyatékával.

²¹¹ A Krivij Rig környékén feltárt Ordzonikidze, 32. kurgán betöltésébe beásott 1. sírból származó mindkét váz szinte azonos, IX. századi □ nagyobb valószínűséggel talán annak második felére tehető □ adatokat eredményezett: az idősebb felnőtt férfi váza: Poz-32981: 1210±35BP; 1 szigma kal.: 770–880AD (68,2%); 2 szigma kal.: 680–900 AD (95,4%) (5. kép 1.). A másik, a fiatalabb férfi váza: Poz-32982: 1220±40BP; 1 szigma kal.: 720–880AD (68,2%); 2 szigma kal.: 680–900AD (95,4%) (5. kép 2.).

²¹² MAŽITOV 1977. 22–28.; IVANOV 1999. 52–58.

²¹³ A Cseljabinszk melletti, már korábban is ismert szinyeglazovói lelőhelyről 2009 nyarán két újabb aknasír anyaga vált ismertté (noha a leletek már 1959-ben előkerültek), itt késő kusnarenkovói típusú kerámiával együtt kerültek elő aranyozott ezüst és bronz, rovátkolt peremű palmettás díszítésű (lőszerszám)veretek. Ezekkel azonos, valamint jellegzetes rozettás (lőszerszám)veretek Cseljabinszktól 60 km-re északra, az Uelgi-tó partján is előkerültek, jelentős mennyiségben és több formai változatban (BOTALOV 2010. 9–14.). A Káma-Urál térségében előkerült legfrissebb, a Kárpát-medence X. századi hagyatékával kapcsolatot mutató, ám helyi készítésű leletek között első helyen kell említenünk egy Perm környéki temetkezésből előkerült, ráadásul másodlagosan szem, illetve szájfédővé átalakított aranyozott háterű ezüst tarsolylemezt, melyet sajnos nem régész tárt fel (ld. Андрей М. Белавин – Владимир А. Иванов – Наталья Б. Крыласова: *Угры в Предуралья в древности и средние века*. Уфа (2009) рис. 21. 24; рис. 77. 24. (kézirat). Az adatért, a kézirat ismeretért és a hivatkozás lehetőségéért Natalja B. Krylaszova és Andrej M. Belavin permi kollégáknak (Permi Állami Egyetem, Régészeti Tanszék) mondok köszönetet.

²¹⁴ Szamara-belterület, Nyemcsanka, 116 km g. Kujbisev, Palimovka, Proletarszkoe gorodiscse, Vlaszt’ truda, stb. vö. STASHENKOV 2009. és 2009A.

²¹⁵ Felső időhatárunk nem korábbi mint a IX. század első harmada (vö. STASHENKOV 2009. és 2009A).

²¹⁶ Főként a IX. század közepe és második fele (vö. KOMAR 2008. 216.).

²¹⁷ MESTERHÁZY 1991A.

Természetesen a szaltovo-majackaja kultúra folyamatosan finomodó tipokronológiája²¹⁹ továbbra is fontos támpont lesz számunkra a VIII–IX. századi kelet-európai előzmények kutatásánál. A kelet-európai fémleletek (öv- és lószerszámveretek, ékszerek) tipokronológiája alapján a kora szaltovói időszak (Sztolbiscse-Sztarokorzuhszinkaja horizont: 740–770),²²⁰ illetve az átmeneti periódus (I/II horizont: 780–800) páratlan részletességgel kidolgozott.²²¹ Sajnos a számunkra, magyar szempontból fontosabb középső, vagy klasszikus (II–IV. szaltovói horizont: kb. 800–940), illetve a késői szaltovói periódusok (V. horizont: kb. 940–965)²²² kidolgozottsága ma ettől még jócskán elmarad. Ehhez azonban elengedhetetlen lesz az elsősorban a Verhnye szaltovi temető teljes anyagának, illetve az ott jelentős mennyiségben előforduló keleti pénzek,²²³ elsősorban dirhemek²²⁴ régóta várt publikálása.²²⁵

BIBLIOGRÁFIA

- AFANAS'EV 1987. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е.: Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона (аланский вариант салтово-маяцкой культуры). Археологические открытия на новостройках 2. Москва 1987.
- AFANAS'EV 1987A АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е.: Муравьевский клад (к проблеме онгуро-булгаро-хазарских миграций в лесостепь). *Советская Археология* 1987 № 1. 193–202.
- AFANAS'EV 1993. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е.: Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения Среднего Дона. Москва 1993.

²¹⁸ BÁLINT 1989A; MESTERHÁZY 1991A; RÉVÉSZ 1998. 526. Mordvin területen újabb párhuzamként a híres Ijádai temető 1983–1985 között végzett ásatai során feltárt 20. sír emelhető ki. Ennek leletei között pl. egy, a Szerencs–Budapest-Farkasrét típusú szinte azonos veretes öv említhető, továbbá egy késtok ezüst díszé, melyen aranyozott háttérű, pont-vonalas és rovátkolt szélű palmettás díszítés látható (VORONINA 2007. рис. 15–17., 58., 61–63.). Mindezeket a temetkezés jellegzetes és jól kidolgozott tipokronológiájú „finn-ugor” ékszerei megbízhatóan keltezik a IX. századra (a leletek pontosabb keltezésében nyújtott segítségért Ol'ga V. Zelencováknak (Moszkva) és Gennagyij N. Belorybkinnak (Pensa) mondok köszönetet). A Ijádai temetővel kapcsolatban nemrég Kovács László a kauriviseletben mutatkozó kapcsolatra hívta fel a figyelmet (KOVÁCS 2008. 399–400.).

²¹⁹ FLĚROV 1983.

²²⁰ Olekszij V. Komar ezen a korai, vagy I. szaltovói perióduson belül két további fázist különített el: 1a (740–750) és 1b (745–770) KOMAR 1999. 132.

²²¹ KOMAR 1999B; GAVRITUHIN 2005.

²²² Jóllehet a kelet-európai szaltovói hagyaték legkésőbb a X. század középső harmadában megszűnt, a besenyő és egyes szláv leletek között egyes tárgy-, illetve verettípusok továbbélése megfigyelhető. A romny-borsevo kultúra egyes területein még a XI. század közepéig is készítettek szaltovói hagyományú övvereteket, melyekről többek között a kamenkai temető négy temetkezésében, keresztény leletkörnyezetben való előfordulásuk tanúskodik (1., 5., 13., 14. kurgán, KOMAR 1999. 130.; SUHOBOKOV 1992. рис. 34. 1–9.).

²²³ A szaltovói temetőekben igen érdekes képet mutat a keleti pénzek elterjedése, mivel pl. a Majackoje gorodicse mellett feltárt temetőben nem fordul elő egyetlen egy sem a közölt anyagban. A Verhnye szaltovi temető esetében ugyanakkor csak az 1901–1910 közötti időszak 107 feltárt kamrasírjából 19 esetben, összesen 41 db keleti pénz került elő, közöttük 19 db dirhem, melyekből 13 db-ot a Kalifátus afrikai területén vertek. Ezek a pénzek □ az előzetes közlés alapján □ a VIII. század végére–IX. század első harmadára keltezik a temetkezéseket (NOVIKOVA–FOMIN 2006).

²²⁴ KOMAR 1999. 132.

²²⁵ Köszönetemet fejezem ki Bálint Csanádnak, Kovács Lászlónak (MTA Régészeti Intézete) és Polgár Szabolcsnak (SZTE BTK Egyetemes Középkor Történeti Tanszék), valamint Erdélyi Istvánnak, dolgozatom lektorainak az észrevételeikért és értékes tanácsaikért. A radiokarbon vizsgálat értékelésével (5. kép) kapcsolatban Oross Krisztiánnak, a képtáblák összeállításában nyújtott technikai segítségért Langó Péternek és Szinyei Viktornak mondok köszönetet.

- AFANAS'EV 1999. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е.: Салтовская кельтура в хазарских проблемах. Археология черноземного центра России: история исследований, историография. Воронеж 1999.
- AFANAS'EV 2001. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е.: Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? *Российская археология* 2001 № 2. 43–55.
- AFANAS'EV 2007. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е.: Поиск страны фурт-ас. *Достояние поколений*. № 1 (2) Москва (2007) 74–79.
- AFANAS'EV 2008. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е.: К проблеме исторической интерпретации археологических памятников (по поводу книги А.А. Тортики «Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы») In: *Археология Кавказа и Ближнего Востока*. Москва (2008) 402–414.
- AFANAS'EV 2009. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е.: К проблеме локализации Хазарии и Фурт-асии (о противоречии данных археологии и письменных источников. In: *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей. Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации»*. Казань (2009) 7–18.
- AFANAS'EV–ATAVIN 2002. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е. – АТАВИН, АНДРЕЙ А.: Что же такое хазарский погребальный обряд? (Проблемы материала, археологического анализа и интерпетации). *Хазары. Второй Международный коллоквиум. Тезисы*. Москва (2002) 14–16.
- AFANAS'EV–LOPAN 1996. АФАНАСЬЕВ, ГЕННАДИЙ Е. – ЛОПАН, ОКСАНА В.: Об одном исследовательском парадоксе в поисках этномаркирующий признаков протоболгар. In: *Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа. XIX Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа*. Москва (1996) 18–20.
- АНМЕДОВ–NOVIKOVA 2007. АХМЕДОВ, ИГОРЬ Р. – НОВИКОВА, ЕЛЕНА Ю.: Древности Южной России в эпоху сложения Хазарского каганата. In: Menghin, W. (Hg.): *Эпоха Меровингов — Европа без границ. Археология и история V–VIII вв. Merowingerzeit — Europa ohne Grenzen. Archäologie und Geschichte des 5. bis 8. Jahrhunderts. The Merovingian Period — Europe without borders. Archaeology and History of the 5th to 8th centuries*. Staatliche Museen zu Berlin. Berlin (2007) 94–100.
- AJBABIN 1977. АЙБАБИН, АЛЕКСАНДЕР И.: Салтовские поясные наборы из Крыма. *Советская Археология* 1977 № 1, 225–239.
- AJBABIN 1993. АЙБАБИН, АЛЕКСАНДЕР И.: Могильники VIII – начала X вв. в Крыму. *Материалы по археологии, истории, и этнографии Таврики* 3. Симферополь (1993) 121–132.
- AJBABIN 1999. АЙБАБИН, АЛЕКСАНДЕР И.: Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь 1999.
- AJBABIN 2003. АЙБАБИН, АЛЕКСАНДЕР И.: Крым в VIII–IX веках. Хазарское господство. In: Б. А. Рыбаков (ред.): *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV–XIII. века*. Москва (2003) 53–86.
- AKSĖNOV 1997. АКСЁНОВ, ВИКТОР С.: К вопросу об этнической принадлежности захоронений с конем Нетайловского могильника. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна* № 396. Харків (1997) 31–37.
- AKSĖNOV 1999. АКСЁНОВ, ВИКТОР С.: К вопросу об этнической принадлежности погребений по обряду кремации салтовской культуры. In: *Матеріали міжнародної археологічної конференції «етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного веку по ранне середньовіччя*. Дніпропетровськ (1999) 137–139.
- AKSĖNOV 2001. АКСЁНОВ, ВИКТОР С.: Контакты венгров с аланами в IX веке — взаимороникновение культур. In: *Северный Кавказ и кочевой мир степей*

- Евразии: V. Минаевские чтения по археологии, этнографии и краеведению Северного Кавказа. Ставрополь (2001) 212–214.*
- AKSĖNOV 2002. АКСЁНОВ, ВИКТОР С.: К вопросу о существовании памятников этнических хазар в верхнем течении Северского Донца. *Хазары: Второй Международный коллоквиум. Москва (2002) 9–11.*
- AKSĖNOV 2003. АКСЁНОВ, ВИКТОР С.: Сидяче поховання з аланского катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. *Археологічний літопис Лівобережної України. Київ (2003) № 2, 95–102.*
- AKSĖNOV 2004. АКСЁНОВ, ВИКТОР С.: Об этнической неоднородности кремаций VIII-первой половины X вв. Подонцовья (по материалам Сухогомольшанского могильника салтовской культуры). In: *Хазарский альманах. Том 3. Киев-Харьков (2004) 5–24.*
- AKSĖNOV 2006. АКСЁНОВ, ВИКТОР С.: Форпост Верхний Салтов. *Восточная Коллекция 25 (2006) 72–76.*
- AKSĖNOV 2008. АКСЁНОВ, ВИКТОР С.: Новые захоронение с конём Нетайловского могильника (к вопросу о салтовско-мадьярских контактах) In: А.З. Винников (ред.): *Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники Южно. Русских степей в эпоху раннего средневековья. Воронеж (2008) 42–43.*
- AKSĖNOV–HORUŽ AĀ 2008. АКСЁНОВ, ВИКТОР С. – ХОРУЖАЯ, МАЙЯ В.: К вопросу о количестве катакомбных могильников с. Верхний Салтов. *Проблемы Археологии Восточной Европы. Харьков (2008) 19–27.*
- AKSĖNOV–KRYGANOV–MINEJEV 1996. АКСЁНОВ, ВИКТОР С. – КРЫГАНОВ, АНДРЕЙ В. – МИХЕЕВ, ВЛАДИМИР К.: Обряд погребения с конём у населения салтовской культуры (по материалам Красногорского могильника). In: *Материалы I тис. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. Киев (1996) 116–129.*
- AKSĖNOV–MINEJEV 2006. АКСЁНОВ, ВИКТОР С. – МИХЕЕВ, ВЛАДИМИР К.: Население хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII-X вв. *Хазарский альманах* Том 5. Киев–Харьков 2006.
- AKSĖNOV–TORTIKA 2002. АКСЁНОВ, ВИКТОР С. – ТОРТИКА, АЛЕКСАНДЕР А.: Протоболгарские погребения Подонья и Придонецья VIII-X вв.: Проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации. In: *Степи Европы в эпоху средневековья. Том 2. Донецк (2002) 191–218.*
- ALBEGOVA 2001. АЛБЕГОВА, ЗАРИНА Х.: Палеосоциолгия аланской религии VII–IX. вв. *Российская археология 2001 № 2, 83–96.*
- ALBEGOVA 2002. АЛБЕГОВА, ЗАРИНА Х.: Миграция аланских племён в хазарское время по нартовским сказаниям осетин. *Хазары. Второй Международный коллоквиум. Тезисы. Москва (2002) 11–14.*
- ALBEGOVA 2006. ALBEGOVA, ZARINA: Étude paléosociologique de la religion des Alains du VIIIe au Xe siècle d'après les amulettes de la civilisation Saltov-Mayatskoe. In: *Delestre, Xavier – Kazanski, Michel – Périn, Patrick (ed.): De l'âge du Fer au haut Moyen Âge : Archéologie funéraire, princes et élites guerrières. Saint-Germain-en-Laye: Association Française d'Archéologie Mérovingienne (2006) 365–369.*
- ANGELOVA–DONČ EVA–PETKOVA 1991. АНГЕЛОВА, СТЕФКА – ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА, ЛЮДМИЛА: С. А. Плетнёва. На славяно–хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М., НАУКА, 1989. 285 с. *Археология 1991 № 3, 50–53.*
- ARTAMONOV 1936. АРТАМОНОВ, МИХАИЛ И.: Очерки древнейшей истории хазар. Ленинград 1936.
- ARTAMONOV 1940. АРТАМОНОВ, МИХАИЛ И.: Саркел и некоторые другие укрепления в Северо-Западной Хазарии. *Советская Археология 6 (1940) 130–167.*
- ARTAMONOV 1962. АРТАМОНОВ, МИХАИЛ И.: *История хазар. Москва–Ленинград 1962.*

- BABENKO 1905. БАБЕНКО, ВАСИЛИЙ А.: Древние Салтовские придонеские окраины южной России. *Труды Археологического съезда XII* (1905) 434–464.
- BABENKO 1910. БАБЕНКО, ВАСИЛИЙ А.: Новые систематические исследования Верхнесалтовского катакомбного могильника 1908 г. Москва 1910.
- BABENKO 1914. БАБЕНКО, ВАСИЛИЙ А.: Памятники хазарской культуры на юге России. *Труды Археологического съезда XV* Москва (1914) Том 1.
- BAGALEJ 1905. БАГАЛЁЙ, ДМИТРИЙ И.: Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии. *Труды Археологического съезда XII*. Москва 1905. Том 1.
- BAGAUTDINOV–BOGAČEV–ZUBOV 1998. БАГАУТДИНОВ, РИЗА С. – БОГАЧЁВ, АЛЕКСЕЙ В. – ЗУБОВ, СЕРГЕЙ Э.: Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Voglo-Камья). Самара 1998.
- BARANOV 1990. БАРАНОВ, ИГОРЬ А.: Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). Киев 1990.
- BARANOV 1991. БАРАНОВ, ИГОРЬ А.: Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи. *Проблеми на прабългарската история и култура*. София (1991) Вип. 2, 145–159.
- BARANOV–MAJKO–DŽANOV 1991. БАРАНОВ, ИГОРЬ А. – МАЙКО, ВАДИМ В. – ДЖАНОВ, АЛЕКСАНДР В.: Раскопки средневековой Сугдеи. In: *Археологические исследования в Крыму. 1994 год*. Симферополь (1997) 38–45.
- BARTHA 1968. BARTHA ANTAL: A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest 1968.
- BÁLINT 1975. BÁLINT CSANÁD: A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. (On the Avar and Hungarian relations of the Saltovo-Mayak culture.) *Archaeologiai Értesítő* 112 (1975) 52–63.
- BÁLINT 1980. BÁLINT CSANÁD: A Kazár Kaganátus régészeti kutatása a Szovjetunióban. *Magyar Tudomány* (1980/5) 381–386.
- BÁLINT 1981. BÁLINT, CSANÁD: Some Archaeological Addenda to P. GOLDEN'S Khazars Studies. *Acta Orientalia ASH* 35 (1981) 397–412.
- BÁLINT 1989. BÁLINT, CSANÁD: 8.–10. Jahrhundert. In: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Wien–Köln (1989) 44–73.
- BÁLINT 1989A БАЛИНТ, ЧАНАД: Значение восточных аналогий в датировке находок эпохи обретения родины венгры. In: *Материалы VI международного конгресса финно-угроведов*. Том 1. Москва (1989) 13–15.
- BÁLINT 1994. BÁLINT CSANÁD: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: Szerk.: Kovács László: *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel* 1. Budapest (1994) 39–46.
- BÁLINT 1993. BÁLINT, CSANÁD: Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: Hg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R.: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte*. I. Sigmaringen (1993) 195–273.
- BÁLINT 1996. BÁLINT CSANÁD: A kora középkori kelet-európai steppe régészete és a 9–10. századi magyarok. *Magyar Tudomány* (1996) 937–951.
- BÁLINT 1999. BÁLINT, CSANÁD: Zwischen Orient und Europa. Die „Steppenfixierung“ in der Frühmittelalterarchäologie. In: Hg.: Henning, J.: *Zwische Byzanz und Abendland. Pliska, der östliche Balkanraum und Europa im Spiegel der Frühmittelalterarchäologie*. Frankfurt am Main (1999) 13–16.
- BÁLINT 2004. BÁLINT CSANÁD: A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok. *Varia Archaeologica Hungarica* 16a Budapest 2004.
- BÁLINT 2004A BÁLINT CSANÁD: Bálint Cs.: Mediterráneum és a Kárpát-medence kapcsolatai a kora középkori régészet szemszögéből. In: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs

- (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Monumenta Historica Budapestiensia* 16 (2004) 37–41.
- BÁLINT 2005. BÁLINT CSANÁD: Ki volt „magyar” a honfoglalás korban és Szent István korában? In: Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest (2005) 37–56.
- BEREZOVEC 1962. БЕРЕЗОВЕЦЬ, ДМИТРИЙ Т.: Раскопки в Верхнем Салтове в 1959–1960 гг. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР* 12 (1962) 18–22.
- BEREZOVEC 1970. БЕРЕЗОВЕЦЬ, ДМИТРИЙ Т.: Про ім'я носіїв салтівської культури. *Археологія* 24 (1970) 59–74.
- BEREZOVEC 1975. БЕРЕЗОВЕЦЬ, ДМИТРИЙ Т.: Салтівська культура. In: *Археологія Української РСР. Том 3. Київ* (1975) 421–435.
- BEZUGLOV–NAUM NEKO 1999. БЕЗУГЛОВ, СЕРГЕЙ И. – НАУМЕНКО, СВЕТЛАНА А.: Новые находки византийских и иранских импортов в степях Подонья. *Донская Археология* №1 (1999) 35–42.
- BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009. БИРО, АДАМ – ЛАНГО, ПЕТЕР – ТЮРК, АТТИЛА А.: Роговые накладки лука Карпатской котловины X–XI. вв. (10th–11th Centuries Antler Overlays of Bow from Carpathian Basin). In: *Степи Європи в епоху середньовіччя. Том 7. Донецьк* (2009) 407–441.
- BOLLÓK 2006. BOLLÓK ÁDÁM: Lehetőségek a honfoglaló magyarság emlékanyagának művészeti értékelésében. (A karosi II/52-es sír készenléti íjtartó tegezének korongja.) (Möglichkeiten in der künstlerischen Wertung des landnahmezeitlichen Denkmateri als. [Die Scheibe des Bereitschafts-Bogenbehälters aus dem Grab II/52 von Karos.]) *Limes* 19 (2006/1) 62–84.
- BOKIJ–PLETNĚVA 1988. БОКИЙ, НИНЕЛА М. – ПЛЕТНĚВА, СВЕТЛАНА А.: Захоронение семьи воина-всадника X в. в бассейне Ингула. *Советская Археология* 1988 № 2, 99–115.
- BÓNA 1979. BÓNA ISTVÁN: Régészetünk és Kelet-Európa. *A Magyar Tudományos Akadémia II. (Filozófiai és Történettudományi) Osztályának Közleményei* 28 (1979) 39–48.
- BÓNA 2001. BÓNA ISTVÁN: Honfoglaló magyarok. In: Petercsák Tivadar – Szabó J. József (szerk.): *Tanulmányok Hevesről. Heves* (2001) 18–25.
- BOTALOV 2010. БОТАЛОВ, СЕРГЕЙ В.: Тур-экспедиция в страну Южноуральская Магна-Югория. Челябинск 2010.
- BRATHER 2004. BRATHER, SEBASTIAN.: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde–Ergänzungsbände* 42 (2004)
- BUBENOK 1997. БУБЕНОК, ОЛЕГ Б.: Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). Киев 1997.
- BUŽILOVA 1995. БУЖИЛОВА, АЛЕКСАНДРА П.: Палеопатологическая характеристика населения Маяцкого археологического комплекса. *Российская археология* 1995 № 4. 68–76.
- BUŽILOVA–MEDNIKOVA 2002. БУЖИЛОВА, АЛЕКСАНДРА П. – МЕДНИКОВА, МАРГАРИТА Б.: Реконструкция хозяйственной деятельности палеопопуляции по данным антропологии. In: Анатолий Д. Пряхин (ред.): *Новохарковский могильник эпохи Золотой Орды. Воронеж* (2002) 155–162.
- ČHAIDZE 2008. ЧХАИДЗЕ, ВИКТОР Н.: Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове. Москва 2008.
- DMITRIEV 2003. ДМИТРИЕВ, АЛЕКСЕЙ В.: Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей веков. In: Борис А. Рыбаков (ред.): *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV–XIII. веков. Москва* (2003) 200–206.
- DUNLOP 1954. DUNLOP, DOUGLAS M.: The History of the Jewish Khazars. Princeton 1954.
- EFIMOVA– ЕФИМОВА, СВЕТЛАНА Г. – КОНДУКТОРОВА, ТАТЬЯНА С. Население салтово-

- KONDUKTOROVA 1995. маяцкой культуры Восточной Европы по данным краниологии. *Материалы по археологии, истории, и этнографии Таврики* 4. Симферополь (1995) 562–583.
- ERDÉLYI 1978. ERDÉLYI ISTVÁN: A verebi honfoglalás kori sírlelet egyes tárgyainak Don menti analógiái. (Analogie de vestiges sépulcraux du Don avec ceux Vereb de l'époque de la conquête árpádienne.) *Alba Regia* 16 (1978) 287–292.
- ERDÉLYI 1983. ERDÉLYI ISTVÁN: A Don-vidéki ásatásainak lehetséges magyar vonatkozásai. *Forrás* (1983 július) 29–33.
- ERDÉLYI 1984. ЭРДЕЛИ ИШТВАН: Венгры на Дону. In: С. А. Плетнёва (ред.): *Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции*. Москва (1984) 20–25.
- ERDÉLYI 2002. ERDÉLYI ISTVÁN: A szaltovo-majackojei műveltség és a majackojei ásatások. In: *A magyar honfoglalás és előzményei*. Budapest (2002) 33–37.
- ERDÉLYI 2004. ERDÉLYI ISTVÁN: Őseink nyomában. A magyar őstörténet kutatása a XX. században. Budapest, 2004.
- ERDÉLYI 2008. ERDÉLYI ISTVÁN: Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei. Budapest 2008.
- FEDOROV 1996. ФЕДОРОВ, ГАДЖИ С.: Некоторые вопросы осмысления хазарского этноса и хазарской культуры в Дагестане. In: *Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа. XIX Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа*. Москва (1996) 149–151.
- FETTICH 1933. FETTICH NÁNDOR: A levéldiai magyarság a régészet megvilágításában. *Századok* 67 (1933) 250–276; 369–399.
- FEDOROV-DAVIDOV 1984. ФЕДОРОВ-ДАВЫДОВ, ГЕРМАН А.: Погребения хазарского времени из урочища «Кривая Лука» в Нижнем Поволжье. In: *Проблемы археологии степей Евразии*. Кемерово (1984) 80–94.
- FLÉROV 1983. ФЛÉРОВ, ВАЛЕРИЙ С.: О хронологии салтово-маяцкой культуры. In: *Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа*. Ростов-на-Дону (1983) 103–109.
- FLÉROV 1984. ФЛÉРОВ, ВАЛЕРИЙ С.: Маяцкий могильник. In: *Маяцкое городище*. Москва (1984) 142–199.
- FLÉROV 1990. ФЛÉРОВ, ВАЛЕРИЙ С.: Маяцкий могильник (раскопки 1979). In: *Маяцкий археологический комплекс*. Москва (1990) 140–191.
- FLÉROV 1993. ФЛÉРОВ, ВАЛЕРИЙ С.: Погребальные обряды на севере Хазарского Каганата. Волгоград 1993.
- FLÉROV 1996. ФЛÉРОВ, ВАЛЕРИЙ С.: Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. Москва 1996.
- FLÉROV 2009. ФЛÉРОВ, ВАЛЕРИЙ С.: Лепные горшки, котли и другие виды керамики как индикаторы салтово-маяцкой культуры. In: *Диалог городской и степной культур на евразийском пространстве*. Азов (2009) 476–484.
- FLÉROVA 2001. ФЛÉРОВА, ВАЛЕНТИНА Е.: Хазарские курганы с ровиками: Центральная Азия или Восточная Европа? *Российская археология* 2001 №2. 71–82.
- FLÉROVA 2002. ФЛÉРОВА, ВАЛЕНТИНА Е.: Подкурганные погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Донецк (2002) 163–190.
- FLÉROVA 2002A. ФЛÉРОВА, ВАЛЕНТИНА Е.: Проблемы исследования ямных и курганных могильников хазарского времени на Нижнем Дону. In: *Хазарский альманах* Том 1. Киев–Харьков (2002) 169–188.
- FLÉROVA 2003. ФЛÉРОВА, ВАЛЕНТИНА Е.: A. Róna-Tas. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History. Budapest, Central European Univ. Press, 1999. 556 p., ill. (реп.) *Российская археология* 2003 № 1. 170–176.

- FLĚROVA – ФЛЁРОВА, ВАЛЕНТИНА (НАХАПЕТЯН) Е. – ФЛЁРОВ, ВАЛЕРИЙ С.: Котлы с внутренними ушками: вопросы, вопросы... In: Хузин, Ф. Ш. (ред.) *Билляр и Волжская Булгария: изучение и охрано археологических памятников*. Казань (1997) 63–67.
- FLĚROVA–FLĚROV 2000. ФЛЁРОВА, ВАЛЕНТИНА (НАХАПЕТЯН) Е. – ФЛЁРОВ, ВАЛЕРИЙ С.: Дагестанский вариант салтово-маяцкой культуры: правомерность выделения. *Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа*. Кисловодск 21 (2000) 137–141.
- FODOR 1969. FODOR ISTVÁN: Sz. A. Pletnyeva: Ot kocsevij k gorodam. (Moszkva, izdátyelsztvo „Nauka”, 1967. MIA 142. 196 l.) A nomád szálláshelytől a városokig. *Századok* (1969) 135–138.
- FODOR 1973. FODOR ISTVÁN: Honfoglalás kori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. (Über einige frühgeschichtliche Beziehungen unserer landnahmezeitlichen Archäologie.) *Folia Archaeologia* 24 (1973) 159–176.
- FODOR 1975. FODOR ISTVÁN: Verecke híres útján a magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Budapest 1975.
- FODOR 1975A FODOR ISTVÁN: Cserépüstjeink származása (Происхождение глиняных котлов в Венгрии). *Archaeológiai Értesítő* 102 (1975) 250–264.
- FODOR 1977. FODOR ISTVÁN: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest (1977) 79–114.
- FODOR 1977A FODOR, ISTVÁN.: Altungarn, Bulgarotürken und Ostslaven in Südrussland (Archäologische Beiträge). Vorw. Szádeczky-Kardoss, S. Szeged 1977.
- FODOR 1980. FODOR ISTVÁN: Őstörténet és régészet. *Magyar Tudomány* (1980/5) 346–351.
- FODOR 1981. FODOR ISTVÁN: A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században (a régészeti leletek alapján) (Verbindungen der Ungarn mit dem Baltikum und Skandinavien zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert [Aufgrund der Bodenfunde]). *Szolnok Megyei Múzeum Évkönyve* (1981) 85–89.
- FODOR 1994. FODOR ISTVÁN: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. A honfoglalásról sok szemmel 1. Budapest (1994) 47–65.
- FODOR 2005. FODOR ISTVÁN: Fazekasság. In: Szulovszky János (szerk.): *A magyar kézművesipar története*. Budapest (2005) 76–78.
- FODOR 2006. FODOR ISTVÁN: A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján. (Archäologie als historische Wissenschaft. Am Beispiel der ungarischen Urgeschichte.) *Archaeológiai Értesítő* 131 (2006) 89–114.
- FODOR 2006A FODOR ISTVÁN: A magyar gazdálkodás változásai a 10. században. (Die Veränderungen der ungarischen Wirtschaft im 10. Jahrhundert.) In: Fodor István – Sztalmári Imre (szerk.): *A fénylő középkor. Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére*. Budapest–Békéscsaba (2006) 13–33.
- FODOR 2009. FODOR ISTVÁN: Őstörténet és honfoglalás. Magyarország Története 1. Budapest 2009.
- GADLO 1971. ГАДЛО, АЛЕКСАНДР В.: Этнографическая характеристика перехода кочевников к оседлости (по материалам Восточно-Крымской степи и предгорий VIII-IX веков). In: *Этнография народов СССР*. Ленинград (1971) 61–75.
- GADLO 1984. ГАДЛО, АЛЕКСАНДР В.: Северный Кавказ в 4–10 вв. (проблемы этнической истории). *Автореф.... дис докт. ист. наук*. Москва 1984.
- GALKINA 2001. ГАЛКИНА, ЕЛЕНА С.: Русский каганат и салтово-маяцкая археологическая культура. *Автореф... канд. ист. наук*. Москва 2001.
- GAVRITUNIN 2005. ГАВРИТУХИН, ИГОРЬ О.: Хронология эпохи становления Хазарского каганата (Элементы ременной гарнитуры). In: *Хазары. Материалы II*.

- Международного colloquiuma. Москва (2005) 378–426.
- GMYRÁ 2002. ГМУРЯ, ЛЮДМИЛА.: Хазары на Кавказе. In: Булат Хамидуллин (ред.): *История Татар I*. Казань (2002) 277–295.
- GORODCOV 1905. ГОРОДЦОВ, ВАСИЛИЙ А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г. *Труды Археологического съезда XII*. Том 1. (1905) 174–225.
- GOT'JE, 1927. ГОТЬЕ, ЮРИЙ В.: Кто были обитатели Верного Салтова? *Известия Государственной академии истории материальной культуры* 5 (1927) 65–80.
- GOT'JE, 1930. ГОТЬЕ, ЮРИЙ В.: Железный век в Восточной Европе. Москва–Ленинград 1930.
- HKÍF 1995. A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995.
- ILÜKOV–KOSĀNENKO 2007. ИЛЮКОВ, ЛЕОНИД С. – КОСЯНЕНКО, ВИКТОРИЯ М.; Раннесредневековый комплекс из Большой Орловки. In: Ю. К. Гугуев (ред.): *Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона*. Вып. 2. Москва–Иерусалим (2007) 85–113.
- IVANOV 1999. ИВАНОВ, ВЛАДИМИР А.: Древние угры-мадьяры в Восточной Европе. Уфа 1999.
- IVANOV 2000. ИВАНОВ, АЛЕКСЕЙ А.: Раннесредневековые подкурганные кочевнические захоронения второй половины VII – первой половины IX вв. Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. *Автореф... канд. ист. наук*. Волгоград 2000.
- IVANOV 2000A ИВАНОВ, АЛЕКСЕЙ А.: Находки поясных наборов из курганов хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. In: *Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. (из истории костюма)*. Том 2. Самара (2001) 118–131.
- IVANOV 2000B ИВАНОВ, АЛЕКСЕЙ А.: К вопросу об этнокультурной характеристике захоронений в “курганах с ровиками” Нижнего Дона и Волжско-Донского междуречья. In: *Хазары*. Москва (2002) 36–38.
- IVANOV–KOPYLOV –NAUMENKO 2000. ИВАНОВ, АЛЕКСЕЙ А. – КОПЫЛОВ, ВИКТОР П. – НАУМЕНКО, СВЕТАНА А.: Поясные наборы из курганов хазарского времени междуречья Дона и Сала. *Донская археология* 2000 № 1, 81–90.
- IVANOV 1952. ИВАНОВ, ПЁТР И.: *Крюковско-Кужовский могильник*. Моршанск 1952.
- KHALIKOVA–KAZAKOV 1977. KHALIKOVA ELENA A. – KAZAKOV EVGENIJ P.: Le cimetière de Tankeevka. In: *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines a L'Est*. Publ.: István Erdélyi. Studia Archaeologica 6 (1977) 21–221.
- KHAMAYKO 2009. КНАМАЙКО, NATALYA: Nomad contribution to the Old Russian culture of 10th century A.D. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts*. Miskolc (2009) 13–14.
- KLEJN–RAEV–SEMĖNOV 1972. КЛЕЙН, ЛЕВ С. – РАЕВ, БОРИС А. – СЕМЁНОВ, АЛЕКСАНДР И. – СУББОТИН, АНДРЕЙ В.: Катакомба скифского времени и салтовский курган на Нижнем Дону. *Археологические открытия 1971*. Москва (1972) 133–134.
- КОМАР 1999. КОМАР, АЛЕКСЕЙ В.: Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*. Київ 1999 № 2, 111–136.
- КОМАР 1999A КОМАР, ОЛЕКСІЙ В.: Коментарі до статті: Тахтай А.К. Погребальний комплекс хазарської епохи із округи г. Чистяково Сталинської області. *Vita Antiqua*. Київ 1999 № 2, 160–169.
- КОМАР 1999B КОМАР, АЛЕКСЕЙ В.: Горизонт Столбище – Старокорсунская и некоторые проблемы возникновения салтовской культуры. *Finnno-Ugrica* 1. (4) Казань (2000) 42–66.
- КОМАР 2002. КОМАР, АЛЕКСЕЙ В.: К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности шиловских курганов. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Донецк (2002) 11–45.

- КОМАР 2004. КОМАР, АЛЕКСЕЙ В.: Салтовская и “салтоидная” культуры в Поднепровье. In: *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре* 3–4. Київ–Судак (2004) 87–91.
- КОМАР 2006. КОМАР, АЛЕКСЕЙ В.: Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 5. Донецк (2006) 7–244.
- КОМАР 2008. КОМАР, АЛЕКСЕЙ В.: Древние венгры. In: *Евразиядагы турк мұрасы – Тюркское наследие Евразии VI-VIII. вв.* Астана (2008) 214–216.
- КОМАР 2008А КОМАР, АЛЕКСЕЙ В.: К вопросу о процедуре обряда „обезвреживания покойников” в Нетайлоском могильнике. In: Анатолий З. Винников (ред.): *Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники Южно- Русских степей в эпоху раннего средневековья*. Воронеж (2008) 45–46.
- КОМАР 2009. КОМАР, OLEKSEJ V.: Ancient Hungarians of Etelkoz (archaeological evidence). In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts*. Miskolc (2009) 15–16.
- КОМАР–PIORO КОМАР, ОЛЕКСИЙ В. – ПЮРО, ВЛАДИСЛАВ I.: Курганы хазарского часу на Лутанщині. *Vita Antiqua* №2 (1999) 150–159.
- КОРЬЛ–ТАТАРИНО КОПЫЛ, АЛЕКСАНДР Г. – ТАТАРИНОВ, СЕРГЕЙ И.: Мусульманские элементы в погребальном обряде праболгар Среднедонецья. In: *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань (1990) 52–71.
- КОРЬЛОВ–ИВАНОВ КОПЫЛОВ, ВИКТОР П. – ИВАНОВ, АЛЕКСЕЙ А.: Погребение знатного воина хазарского времени. In: Ю. К. Гугуев (ред.): *Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона*. Вып. 2. Москва-Иерусалим (2007) 119–153.
- КОРОВОВ 2009. КОРОВОВ, ДМИТРИЙ С.: К вопросу о расселении аланских племён Северного Кавказа по данным археологии и письменным источникам. *Российская археология* 2009. № 1. 64–76.
- КОВАЛЕВСКАА – КОВАЛЕВСКАЯ, ВЕРА Б. – АЛБЕГОВА, ЗАРИНА Х. – ПЬЯНКОВ, АЛЕКСЕЙ В. –
ALBEGOVA – ЕВСЮКОВ, АНДРЕЙ Н.: Компьютерное картографирование массовых типов
P’ANKOV – раннесредневековых металлических зеркал с центральной петелькой.
JEVSÛKOV 2006. *Археология и геоинформатика* (CD-ROM) Вып. 3. Москва 2006.
- КOVÁCS 1984. KOVÁCS LÁSZLÓ: A Hajdúböszörmény-Erdős tanyai honfoglaló magyar sírlelet. Adatok az avar és a honfoglalás kori szaluk elterjedéséhez (Der landnahmezeitliche ungarische Grabfund von Hajdúböszörmény-Erdős tanya. Angaben zur Verbreitung der Hohlbeile in der Awaren- und Landnahmezeit). *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 5 (1984) 19–54.
- KOVÁCS 2008. KOVÁCS, LÁSZLÓ: Vulvae, Eyes, Snake Heads. Archaeological Finds of Cowrie Amulets. With malacological identifications by Gyula Radócz. *BAR International Series* 1846 (2008) Oxford
- KRASIL’NIKOV КРАСИЛЬНИКОВ, КОНСТАНТИН И.: О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Среднедонецья. In: *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань (1990) 28–44.
- KRASIL’NIKOV КРАСИЛЬНИКОВ, КОНСТАНТИН И.: Элементы этнокультур Евразии в среде населения степного Подонцовья в хазарское время. In: Анатолий З. Винников (ред.): *Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники Южно-Русских степей в эпоху раннего средневековья*. Воронеж (2008) 47–48.
- KRASIL’NIKOV– КРАСИЛЬНИКОВ, КОНСТАНТИН И. – КРАСИЛЬНИКОВА, ЛЮДМИЛА И.:
KRASIL’NIKOVA Могильник у с. Лысогоровка — новый источник по этноистории степей Подонцовья раннего средневековья. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 4. Донецк (2005) 187–244.

- KRAVČENKO–GUSEV–DAVYDENKO 1998. КРАВЧЕНКО, ЭДУАРД Е. – ГУСЕВ, ОЛЕГ А. – ДАВЫДЕНКО, ВЛАДИМИР В.: Ранние мусульмане в среднем течении Северского Донца (по археологическим данным). *Археологический альманах*. 7 (1998) 113–140.
- KRAVČENKO–DAVYDENKO 2002. КРАВЧЕНКО, ЭДУАРД Е. – ДАВЫДЕНКО, ВЛАДИМИР В.: Сидоровское городище. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Донецк (2002) 233–302.
- KRAVČENKO–ŠAMRAJ 2000. КРАВЧЕНКО, ЭДУАРД Е.– ШАМРАЙ, АНАТОЛИЙ В.: Погребальные комплексы хазарского времени с баклагами с территории Донецкой области. *Донская археология* 2000 № 3–4, 70–82.
- KRAVČENKO–ŠAMRAJ 2005. КРАВЧЕНКО, ЭДУАРД Е.: Мусульманское население среднего течение Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 4. Донецк (2005) 153–186.
- KRUGLOV 1990. КРУГЛОВ, ЕВГЕНИЙ В.: Памятники авиловского типа и проблема их этнокультурной атрибуции. In: *Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов*. Пенза (1990) 46–50.
- KRUGLOV 1992. КРУГЛОВ, ЕВГЕНИЙ В.: К проблеме формирования хазарской этносоциальной общности. In: *Вопросы этнической истории Волго-Донья*. Пенза (1992) 32–37.
- KRUGLOV 1992A. КРУГЛОВ, ЕВГЕНИЙ В.: Хазарские погребения в бассейне реки Иловли. *Советская археология* 1992 № 4, 176–183.
- KRUGLOV 2002. КРУГЛОВ, ЕВГЕНИЙ В.: Погребальный обряд огузов северного Прикаспия 2-ой пол. IX–1-й пол. XI в. Приложение. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Донецк (2002) 395–446.
- KRUGLOV 2002A. КРУГЛОВ, ЕВГЕНИЙ В.: Хазары — история только начинается. In: *Хазары. Второй Международный colloquium*. Москва (2002) 61–66.
- KRUGLOV 2006. КРУГЛОВ, ЕВГЕНИЙ В.: О «курганах с квадратными ровиками» и проблеме этнической атрибуции погребальных памятников хазарского времени. In: В. В. Мурашева (ред): *Город и степь в контактной евро-азиатской зоне*. Москва (2006) 76–78.
- KRYGANOV 1993. КРЫГАНОВ, АНДРЕЙ В.: Нетайловский могильник. In: *Археологічні дослідження на Україні 1992 року*. Київ (1993) 93–94.
- KRYGANOV 1994. КРЫГАНОВ, АНДРЕЙ В.: Праболгарский ли Нетайловский могильник? In: *III. Дриновские чтения. Проблемы источниковедения, историографии, истории и культуры Болгарии, истории болгаристики*. Харьков (1994) 35–36.
- KRYGANOV 1998. КРЫГАНОВ, АНДРЕЙ В.: Нетайловский могильник на фоне праболгарских некрополей Европы. In: *Культуры Евразийских степей второй половины тысячелетия н.э. (вопросы хронологии)*. Самара (1998) 358–365.
- KUHARENKO 1951. КУХАРЕНКО, ЮРИЙ В.: О некоторых археологических находках на Харьковщине. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 41 (1951) 41–51.
- KUTAJSZOV 2002. КУТАЙСОВ, СЕРГЕЙ В.: Салтовские памятники северо-западного Крыма. In: *Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины*. Судак (2002) 155–159.
- KUZNECOV 1962. КУЗНЕЦОВ, ВЛАДИМИР А.: Аланские племена Северного Кавказа. Материалы и исследования по археологии СССР № 106. Москва 1962.
- KUZNECOV 1984. КУЗНЕЦОВ, ВЛАДИМИР А.: Очерки истории алан. Орджоникидзе 1984.
- LANGÓ–TÜRK 2004. LANGÓ PÉTER – TÜRK ATTILA: Nonfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorúdűlőn. (Adatok a síjbfűzős bizánci csatok és a Délkelet-európai kapcsolátú egyszerű mellkeresztek tipológiájához). (Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő Angaben zur Typologie der trapezförmigen

- byzantinischen Schnallen und einfachen Kreuzanhänger mit Südosteuropäischen Beziehungen). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* 10 (2004) 365–457.
- LANGÓ 2007. LANGÓ PÉTER: Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Budapest 2007.
- LÂPUŠKIN 1940. ЛЯПУШКИН, ИВАН И.: Раскопки правобережного Цимлянского городища. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 4 (1940) 58–62.
- LÂPUŠKIN 1958. ЛЯПУШКИН, ИВАН И.: Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. *Материалы и исследования по археологии СССР* 62. Москва (1958) 85–150.
- LÂPUŠKIN 1961. ЛЯПУШКИН, ИВАН И.: Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. *Материалы и исследования по археологии СССР* 104. Москва 1961.
- LOPAN 2007. ЛОПАН, ОКСАНА В.: Средневековые глиняные подвесные котлы с внутренними ручками-ушками. In: Ю. К. Гугуев (ред.): *Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона*. Вып. 2. Москва-Иерусалим (2007) 240–311.
- MAGOMEDOV 1983. МАГОМЕДОВ, МУРАД Г.: Образование Хазарского каганата. Москва 1983.
- MATOLCSI 1982. MATOLCSI JÁNOS: Állattartás őseink korában. Budapest (1982) 116–228.
- MATVEEVA 1997. МАТВЕЕВА, ГАЛИНА И.: Могильники ранних болгар на Самарской Луке. Самара 1997.
- MAŽITOV 1977. МАЖИТОВ, НИЯЗ А.: Южный Урал в VII–XIV вв. Москва 1977.
- MEDVEDENKO 2006. МЕДВЕДЕНКО, НАТАЛЬЯ А.: История и археология Хазарского Каганата в исследовании М.И. Артамонова. Воронеж 2006.
- MERPERT 1949. МЕРПЕРТ, НИКОЛАЙ Я.: Верхнее Салтово (Салтовская культура). Канд. Дис.: ИА АН СССР. Архив ИА АН СССР Р–2. № 884. (kézirat)
- MERPERT 1951. МЕРПЕРТ, НИКОЛАЙ Я.: О генезисе салтовской культуры. *КСИИМК* 36 (1951) 14–30.
- MERPERT 1953. МЕРПЕРТ, НИКОЛАЙ Я.: Против извращений хазарской проблемы в археологии. In: *Против вульгаризации марксизма в археологии*. Москва (1953) 165–190.
- MERPERT 1957. МЕРПЕРТ, НИКОЛАЙ Я.: К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казань 1957.
- MESTERHÁZY 1990. MESTERHÁZY KÁROLY: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. (Gegenstände byzantinischen Ursprungs in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11 Jh. I). *Folia Archaeologia* 41 (1990) 87–115.
- MESTERHÁZY 1991. MESTERHÁZY KÁROLY: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II. (Gegenstände byzantinischen Ursprungs in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11 Jh. II). *Folia Archaeologia* 42 (1991) 145–177.
- MESTERHÁZY 1991A. MESTERHÁZY KÁROLY: A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje (Хронология истории ювелирной мастерской на территории Верхней Тиссы и находок из времени приобретения венграми родины). *Agria* 25–26 (1990–1991) 235–274.
- MESTERHÁZY 1994. MESTERHÁZY, KÁROLY: Die Landnahme der Ungarn aus archäologischer Sicht. In: Hg.: Müller-Wille, M.–Schneider, R.: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte. II. Sigmaringen* (1994) 23–65.
- МИНЕЕВ 1982. МИХЕЕВ, ВЛАДИМИР К.: Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша. *Советская археология* 1982 № 2. 156–167.

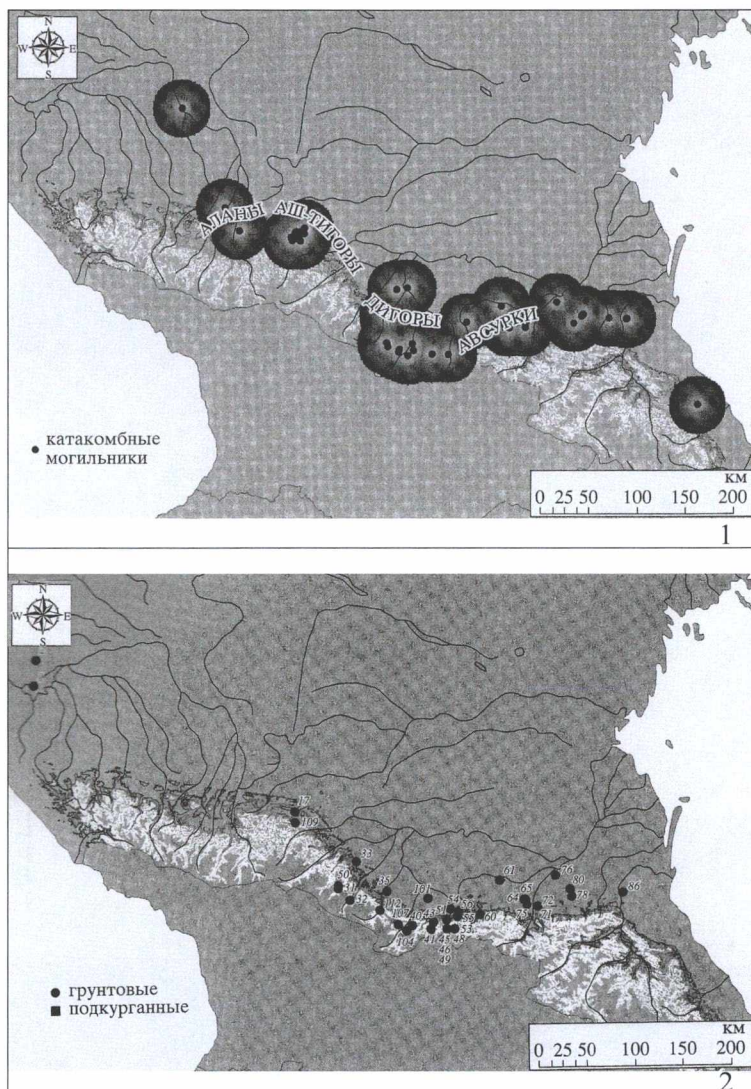
- MIHEEV 1985. МИХЕЕВ, ВЛАДИМИР К.: Подонье в составе Хазарского Каганата. Харьков 1985.
- MIHEEV 1986. МИХЕЕВ, ВЛАДИМИР К.: Сухогомольшанский могильник. *Советская археология* 1986 № 3. 158–173.
- MILÛTIN 1909. МИЛЮТИН, АЛЕКСАНДР И.: Раскопки 1906 года на Маяцком городище. *Известия Археологической комиссии* 29 (1909) 153–163.
- MOGARIČEV–SAZA NOV 2007. МОГАРИЧЕВ, ЮРИЙ М. – САЗАНОВ, АНДРЕЙ В.: Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма «хазарского периода». *Симферополь 2007*.
- MOLNÁR 1955. МОЛЬНАР, ЭРИК: Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Budapest, (1955) 116–118.
- B. NAGY–RÉVÉSZ 1986. B. NAGY KATALIN – RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Egyedi típusú honfoglalás kori új csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetről. *Communicationes Archeologicae Hungariae* (1986) 123–137.
- NEVIZÁNSKY 2006. NEVIZÁNSKY, GABRIEL: Staromaderské jazdecké pohrebisko v Leviciach-Géni. (old Hungarian Horsemens Necropolis in Levice-Géňa). *Slovenská Archeológia* 54 № 2. (2006) 285–328.
- NOVIKOVA–FOMIN 2006. НОВИКОВА, ЕЛЕНА Ю. – ФОМИН, АЛЕКСЕЙ В.: Восточные монеты из Верхне Салтовского могильника VIII–IX вв. In: В. В. Мурашева (ред.): *Город и степь в контактной евро-азиатской зоне*. Москва (2006) 212–213.
- PASZTERNÁK 1996. PASZTERNÁK ISTVÁN: A magyar középkor kutatásának 100 éve Szentes határában. Visszatekintés két közelgő évforduló kapcsán. *Savaria* 22/3 (1992–1995) 277–292.
- PERÉNYI 1956. ПЕРЕНИ, ЙОЖЕФ: Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами. *Studia Slavica* II. Budapest (1956) 12–15.
- POKROVSKIJ 1905. ПОКРОВСКИЙ, АЛЕКСАНДР М.: Верхне-Салтовский могильник. *Труды Археологического съезда XII*. Том 1. (1905) 465–491.
- P'ÂNKOV–TARABA NOV 1996. ПЬЯНКОВ, АЛЕКСЕЙ В. – ТАРАБАНОВ, ВЛАДИМИР А.: Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: единство происхождения или случайное сходство. In: *Проблемы археологии и истории Восточного Кавказа 170-летию Керченского музея древностей*. Керчь (1996) 61–64.
- P'ÂNKOV–TARABA NOV 2008. ПЬЯНКОВ, АЛЕКСЕЙ В. – ТАРАБАНОВ, ВЛАДИМИР А.: кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: опыт сопоставления. In: Г. Е. Афанасьев (ред.): *Древности Юга России. Памяти А. Г. Атавина*. Москва (2008) 275–295.
- PLETNĚVA 1962. ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА А.: О связях алано-болгарских племён Подонья со славянами в VIII–IX вв. *Советская археология* 1962 № 1. 83–94.
- PLETNĚVA 1963. ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА А.: Средневековая керамика Таманского городища. In: *Керамика и стекло древней Тмутаракани*. Москва (1963) 5–72.
- PLETNĚVA 1967. ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА А.: От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва 1967.
- PLETNĚVA 1978. PLETNĚVA, SWETLANA A.: Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga. Leipzig 1978.
- PLETNĚVA 1981. ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА А.: Салтово-маяцкая культура. In: *Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР*. Москва (1981) 62–75.
- PLETNĚVA 1984. ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА А.: Маяцкое городище. In: С. А. Плетнёва (ред.): *Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции*. Москва (1984) 3–19.
- PLETNĚVA 1984A. ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА А.: Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. In: *Плиска-Преслав. Първобългарската култура: Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976*. Том 2. София (1984) 9–19.
- PLETNĚVA 1997. ПЛЕТНЁВА, СВЕТЛАНА А.: Древние болгары в восточноевропейских

- степях. *Татарская Археология* 1. Казань (1997) 31–60.
- PLETNĚVA 1999. ПЛЕТНĚВА, СВЕТЛАНА А.: Очерки хазарской археологии. Москва–Иерусалим 1999.
- PLETNĚVA 2003. ПЛЕТНĚВА, СВЕТЛАНА А.: Венгры. In: *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XVIII вв.)*. Воронеж (2003) 103–114.
- PÓSTA 1898. PÓSTA BÉLA: Oroszországi tanulmányairól. *Archaeológiai Értesítő* 18 (1898) 246–253.; 334–345.
- PÓSTA 1905. PÓSTA BÉLA: Régészeti tanulmányok az Oroszföldön. (Archaeologische Studien auf russischem Boden.) In: *Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. (Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen Eugen Zichy.)* IV. Budapest–Leipzig 1905.
- PUŠKINA 2007. ПУШКИНА, ТАМАРА А.: Сувениры аустрвег. In: Носов, Е. Н. – Мусин, А. Е. (ред.): У истоков русской государственности. Санкт-Петербург (2007) 325–331.
- PUSZTAY 2010. PUSZTAY JÁNOS: A magyar nyelv eredetéről. *Vasi Szemle* (2010) 1. szám 114–128.
- PRIHODNŮK 2001. ПРИХОДНЮК, ОЛЕГ. М.: Хозари – археологічні джерела. In: *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.)*. Київ 2001.
- PRJMAK–SUPRUNENKO 1994. ПРИЙМАК, ВИКТОР В. – СУПРУНЕНКО, ОЛЕКСАНДР Б.: Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобеляцкого района. In: Супруненко А. Б.: *Курганы Нижнего Проволскья. Москва–Полтава* (1994) 81–84.
- RAŠEV 2002. РАШЕВ, РАШО С.: Множественность этнонимов — однообразие погребального обряда в степях Восточной Европы в VI–VII вв. *Хазары. Второй Международный colloquium. Тезисы*. Москва (2002) 86–87.
- RAŠEV 2003. РАШЕВ, РАШО С.: Единство и различия в ямния (български) погребален обред на Салтово-Маяцката култура. In: Степанов, Ц. (ред.): *Българи и хазари през ранното средновековие*. София (2003) 16–41.
- RAŠEV 2007. РАШЕВ, РАШО С.: Праболгары на Юго-Западной окраине Евразийской степи. In: Хузин, Ф. III. (ред.) *Средневековая археология евразийских степей*. Казань (2007) 104–117.
- RÂBCEVA–RABINOVIČ 2007. РЯБЦЕВА, СВЕТЛАНА – РАБИНОВИЧ, РОМАН: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X. вв. *Revista Arheologică. serie nouă vol III. nr. 1–2. Chişinău* (2007) 195–230.
- RÉVÉSZ 1996. RÉVÉSZ LÁSZLÓ: A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des Oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert). Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1998. RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. (Geschitspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde Aufgrund der östlichen Analogien.) *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* 4 (1998) 523–532.
- RÉVÉSZ 1999A. RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Honfoglalás kori temető Tengőd–Hékútpusztán. (Friedhof aus der Zeit der Landnahme in Tengőd–Hékútpuszta.) *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37 (1999) 267–299.
- RYBAKOV 1952. РЫБАКОВ, БОРИС А.: Русь и Хазария (к исторической географии Хазарии. In: ред. Рыбаков, Б. А.: Сборник статей академику Б.Д. Грекову ко дню 70-летия. Москва (1952) 76–88.
- RYBAKOV 1953. РЫБАКОВ, БОРИС А.: К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси. *Советская археология* 18 (1953) 128–150.
- ŠVECŮV 1981. ШВЕЦОВ, МИХАИЛ Л.: Погребения салтово-маяцкой культуры в

- ŠVECŮV 1989. Поднепровье. In: *Древности Среднего Поднепровья*. Киев (1981) 96–101.
- ŠVECŮV 1990. ШВЕЦОВ, МИХАИЛ Л.: Средневековые бескурганные могильники на территории Донбасса. In: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе*. Донецк (1989) 53–55.
- ŠVECŮV 1991. ШВЕЦОВ, МИХАИЛ Л.: Могильник «Зливки». In: *Проблемы на прабългарската история и култура 2*. София (1990) 109–123.
- ŠRAMKO 1959. ШРАМКО, БОРИС А.: Кераміка салтівської культури. In: *Ученые записки ХГУ. Тр. Іст. Факультеты* Том 7 (1959) 241–267.
- ŠRAMKO 1962. ШРАМКО, БОРИС А.: Древности Северского Донца. Харьков 1962.
- ŠRAMKO 1983. ШРАМКО, БОРИС А.: Погребение VIII–X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области. In: *Древнерусское государство и славяне*. Минск (1983) 48–50.
- ŠEGLOVA 1987. ЩЕГЛОВА, ОЛЬГА А.: Салтовские вещи на памятниках волинцевского типа. In: *Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи*. Воронеж (1987) 77–85.
- ŠČERBAKOVA–TAŠČI–TEL’NOV 2008. ЩЕРБАКОВА, ТАТАЯНА А. – ТАЩИ, ЕЛЕНА Ф. – ТЕЛЬНОВ, НИКОЛАЙ П.: Кочевнические древности Нижнего Поднепровья (По материалам раскопок кургана у г. Слободзея). Кишинёв 2008.
- SAMOKVASOV 1908. САМОКВАСОВ, ДМИТРИЙ Я.: Могилы Русской земли. Москва (1908) 232–234.
- SARAPULKIN 2006. САРАПУЛКИН, ВЛАДИМИР А.: Ржевский грунтовыи могильник салтовомаяцкой культуры. Предварительное сообщение. *Археологическое памятники Восточной Европы* 12. Воронеж (2006) 195–204.
- SEMĚNOV 1983. СЕМЁНОВ, АЛЕКСАНДЕР И.: Романовское погребение и донские памятники предсалтовской культуры хазарского времени. In: В. Я. Кляшко (ред.): *Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа*. Ростов-на-Дону (1983) 98–102.
- SEMĚNOV 1988. СЕМЁНОВ, АЛЕКСАНДЕР И.: К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых памятников Восточной Европы. *АСГЭ* 39 (1988) 97–111
- SEMĚNOV-ZUSER 1947. СЕМЁНОВ-ЗУСЕР, СЕМЁН А.: Раскопки коло с. Салтів в 1946 р. *Археологічні пам'ятки* Том 1. Київ (1947) 131–182.
- SEMĚNOV-ZUSER 1952. СЕМЁНОВ-ЗУСЕР, СЕМЁН А.: Дослідження салтівського могильника. In: *Археологічні пам'ятки УРСР*. Том 3. Київ (1952) 271–284.
- STAŠENKOV 1995. СТАШЕНКОВ, ДМИТРИЙ А.: Новые детали погребального обряда памятников раннеболгарского времени в Самарском Поволжье. In: *Средневековые памятники Поволжья*. Самара (1995) 34–52.
- STAŠENKOV 1995A. СТАШЕНКОВ, ДМИТРИЙ А.: Особенности погребального обряда хазарского времени в Среднем Поволжье. In: *Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э.* Самара (1995) 83–85.
- STAŠENKOV 1997. СТАШЕНКОВ, ДМИТРИЙ А.: Об одной группе украшений Самаро-Симбирского Поволжья (серьги салтовского типа). In: *Культуры степей Евразии второй половины I тыс.н.э. (вопросы хронологии)*. Самара (1997) 60–64.
- STAŠENKOV 2009. СТАШЕНКОВ, ДМИТРИЙ А.: Новые комплексы мадьярского круга в Самарском Поволжье. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts*. Miskolc (2009) 21.
- STAŠENKOV 2009A. СТАШЕНКОВ, ДМИТРИЙ А.: Памятники мадьярского круга в Самарском Поволжье In: *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации»*. Казань (2009) 228–229.
- SUNOVOV 1992. СУХОБОВОК, ОЛЕГ В.: Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII

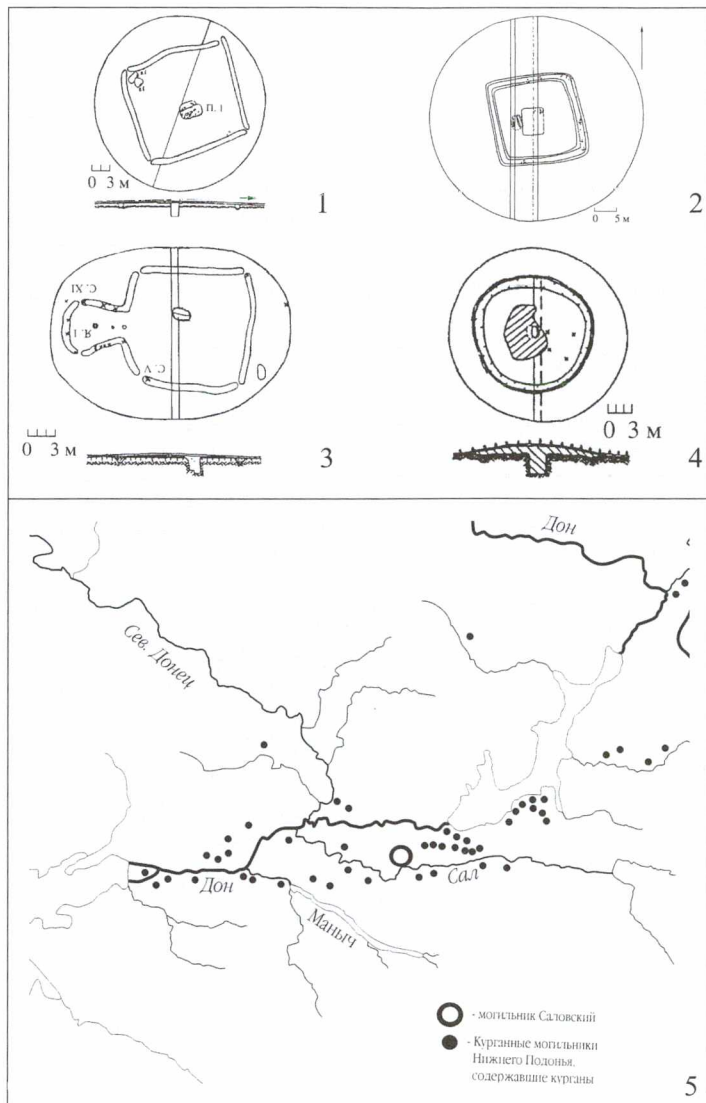
- ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.). Київ 1992.
- SUPRUNENKO–
MAEV'S'KA 2007. СУПРУНЕНКО, ОЛЕКСАНДР Б. – МАЄВСЬКА, СВЕТЛАНА В.: Давньоугорське поховання у кургані в пониizzi Псла. *Археологічний літопис Лівобережної України*. Полтава 2007 № 1–2, 32–45.
- ŠVECŮV 1991. ШВЕЦОВ, МИХАИЛ Л.: Могильник «Зливки». In: *Проблеми на прабългарската история и култура* 2. София (1991) 109–123.
- TAKÁCS 1986. TAKÁCS, MIKLÓS: Die Árpádenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. *Varia Archaeologica Hungarica* 1. 1986.
- TAKÁCS 2000. TAKÁCS, MIKLÓS: Polírozott kerámia a koraközépkori Kisalföldön. (Polished Pottery on the Plain in the North-West of Hungary in the Middle Age). *Arrabona* 38 (2000) 7–50.
- TAKÁCS 2009. TAKÁCS, MIKLÓS: Über die Chronologie der Mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. Erläuterungen zu zwei chronologischen Tabellen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungarica* 60 (2009) 223–252.
- TATARINOV–
KOPYL–SAMRAJ
1986. ТАТАРИНОВ, СЕРГЕЙ И.– КОПЫЛ, А.Г. – ШАМРАЙ, АНАТОЛИЙ В.: Два праболгарские могильника на Северском Донце. *Советская археология* 1986 № 1. 209–221.
- TATARINOV–
FEDÁEV 2002. ТАТАРИНОВ, СЕРГЕЙ И. – ФЕДЯЕВ, СЕРГЕЙ В.: Новые раннеболгарские погребения из могильника Дроновка 3 (Лиманское озеро) на Северском Донце. In: *Стени Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Донецк (2002) 365–374.
- TOČÍK 1968. TOČÍK, ANTON: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. *Archeologica Slovaca Catalogi* 3. Bratislava 1968.
- TÜRK 2009. TÜRK ATTILA A.: Adatok és szempontok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában megfigyelt sírformák és temetkezési szokások klasszifikációjához. In: Vincze Ferenc (szerk.): *Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet*. Budapest (2009) 87–128.
- VASILEV–
GREČKINA–
ZILIVINSKAÁ 2003. ВАСИЛЕВ, ДМИТРИЙ В. – ГРЕЧКИНА, ТАТЬЯНА Ю. – ЗИЛИВИНСКАЯ, ЭММА Д.: Городище Самосделка – памятник домонгольского периода в Низовьях Волги. In: *Стени Европы в эпоху средневековья*. Том 3. Донецк (2003) 83–122.
- VERNADSKY 1943. VERNADSKY, GEORGE: Ancient Russia. New Haven 1943.
- VLASKIN–IL'ŪKOV
1990. ВЛАСКИН, МИХАИЛ В. – ИЛЮКОВ, ЛЕОНИД С.: Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маныча. *Советская археология* 1990 № 1. 137–153.
- VINNIKOV–SARAP
ULKIN 2008. ВИННИКОВ, АНАТОЛИЙ З. – САРАПУЛКИН, ВЛАДИМИР А.: Болгары в Поосколье (Мандровский могильник). Воронеж 2008.
- VORONINA 2007. ВОРОНИНА, РИММА Ф.: Лядинские древности. Из истории мордвы-мокши конец IX – начало XI века. По материалам Цнинской археологической экспедиции 1983–1985 годов. Москва 2007.
- WERBART 1996. WERBART, BOŽENA I.: Khazars or „Saltovo-Majaki Culture”? Prejudices about Archaeology and ethnicity. *Current Swedish Archaeology* 4 (1996) 199–211.
- WOLF 2003. WOLF MÁRIA: Adatok a X. századi edényművészeti körhöz. A borsodi leletek tanúságai (Informationen zu unserer Töpferkunst des 10. Jahrhunderts. Die Lehre der Funde in Borsod). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 42 (2003) 85–108.
- WOLF 2006. WOLF MÁRIA: Adatok a X. századi magyarság kerámiaművészetéhez. (Data on Pottery Workmanship of Hungarians in the 10th Century). In: Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János (szerk.): *Az agyagművészet évezredei a Kárpát-medencében*. Veszprém (2006) 47–58.
- ZAHAROW–
ARENDR 1935. ZAHAROW, ALEKSZEJ A. – ARENDT, VSZEVOLOD V.: Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez. (Archäologischer Beitrag

- ŽIRONKINA–KRYG ANOV–CITOVSKAÂ 1996.
zur Geschichte der Altungarn im IX. Jh.). *ArchHung* 16 (1935) Budapest
ЖИРОНКИНА, ОКСАНА Ю. – КРЫГАНОВ, АНДРЕЙ В. – ЦИТКОВСКАЯ, ЮЛИЯ И.: Об одном комплексе погребений Нетайловского могильника. *Древности* (1996) 165–167.
- ŽIRONKINA–KRYG ANOV–CITOVSKAÂ 1996A
ЖИРОНКИНА, ОКСАНА Ю. – ЦИТКОВСКАЯ, ЮЛИЯ И.: Новые данные о погребальном обряде Нетайловского могильника. *Культуры Евразийских степей второй половины 1 тысячелетия. н.э.* Самара (1996) 352–268.

1. kép

1. Az Észak-Kaukázus kamrasíros temetőinek (V. század második fele – VIII. század első fele) elterjedése és csoportjai, valamint az alán törzsek elhelyezkedésének rekonstrukciója K. Zuckerman alapján (KOROBV 2009. рис. 5)
2. Az Észak-Kaukázus kamrasíros temetőinek (VIII. század második fele – IX. század vége) elterjedése (KOROBV 2009. рис. 4), melyen jól kivehető a nyugati területeken a lelőhelyek számának erőteljes csökkenése

2. kép

1–4. A Szokolovszkaja Balka-horizont néhány kurgántemetkezése:

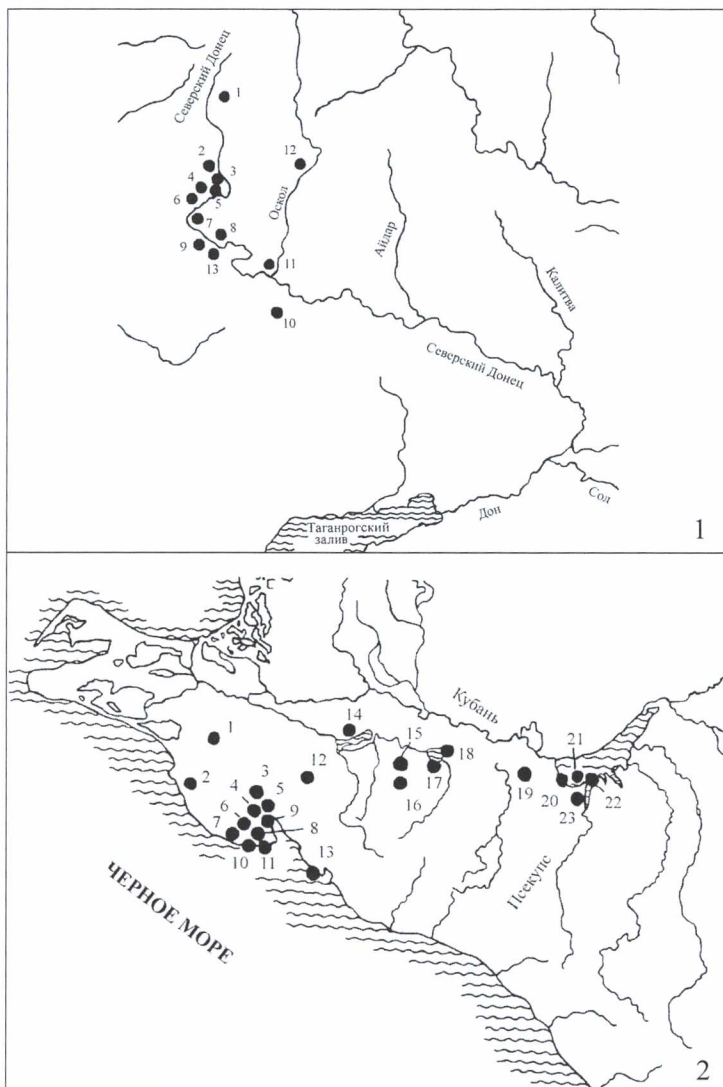
1. Druzba 3. kurgán (FLEROVA 2001. рис. 1. 1);

2. Krivaja Luka XXVI 5. kurgán (FLEROVA 2001. рис. 1. 2);

3. Kutyejnyikov II, 2. kurgán (FLEROVA 2001. рис. 1. 4);

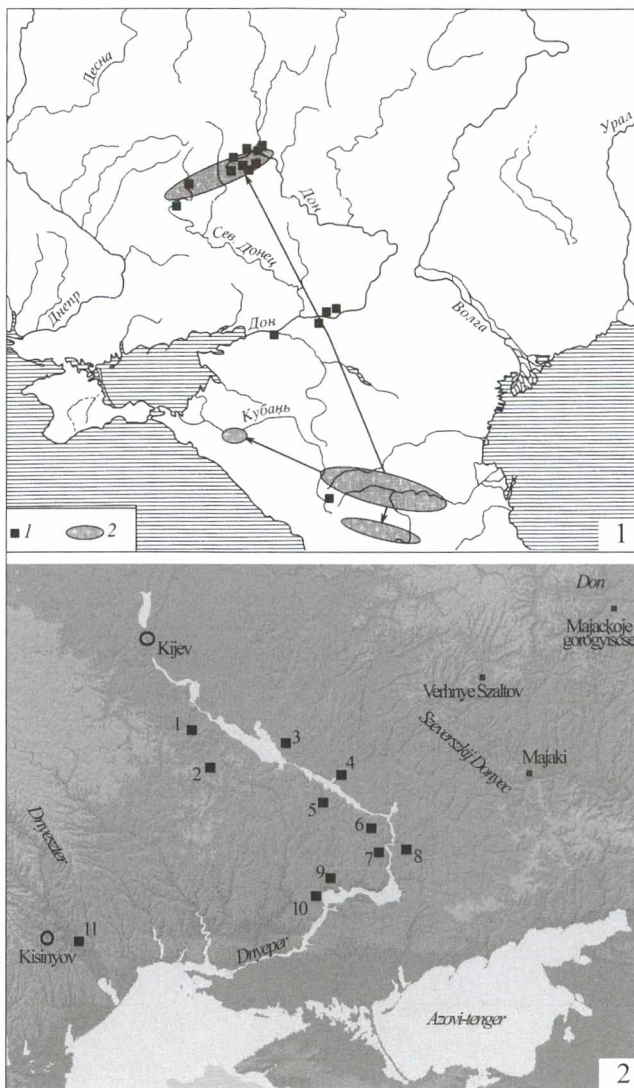
4. Baranovka 1, 13. kurgán (FLEROVA 2001. рис. 1. 6);

5. A Szokolovszkaja Balka típusú lelőhelyek (VIII. század) elterjedése a Don alsó folyása mentén (КОРЬЛОВ–ИВАНОВ 2007. рис. 1)

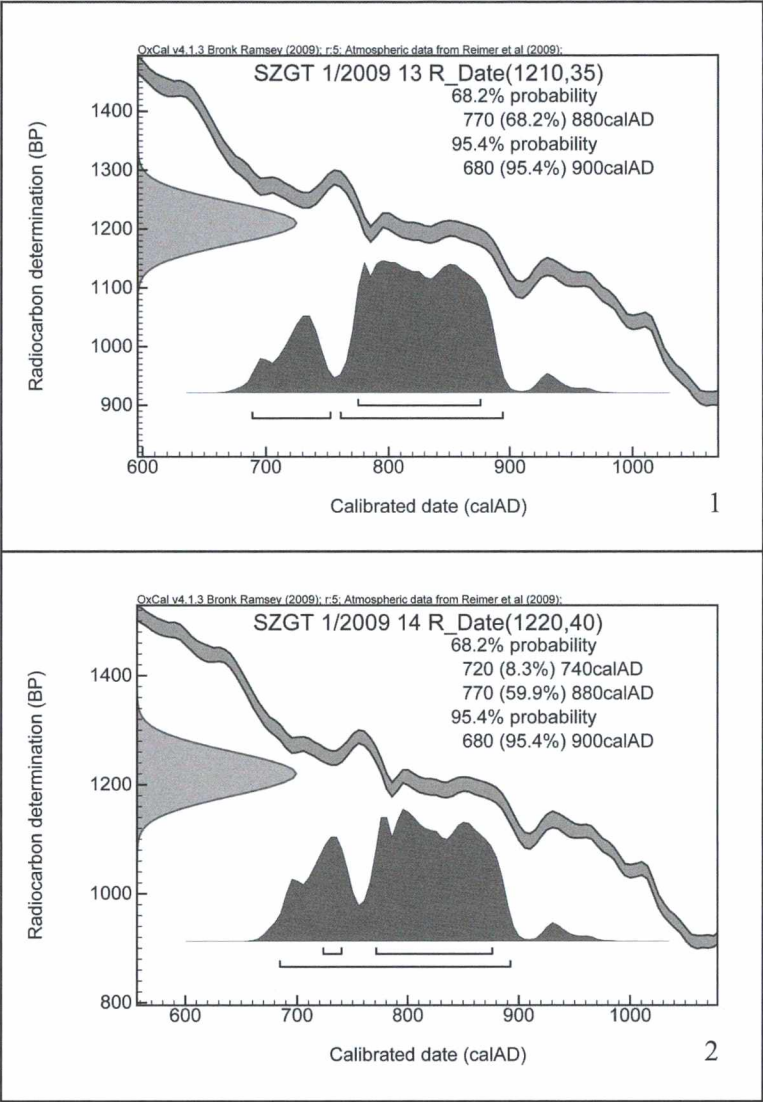
3. kép

1. Hamvasztásos kazár kori temetkezések Donyeci-csoportja (P'ANKOV-TARABANOV 2008. рис. 1)
2. Hamvasztásos kazár kori temetkezések Kubány-Fekete-tengeri csoportja (P'ANKOV-TARABANOV 2008. рис. 2)

4. kép

1. Bizánci-típusú erődök (1) elterjedése Délkelet-Európában (VIII–X. század), és az észak-kaukázusi alán törzsek (2) migrációja (AFANAS'EV 2001. рис. 1)
2. A Szubbotyicy-horizont lelőhelyei (1. Babicsi; 2. Szubbotyicy; 3. Dmitrovka; 4. Tverdohleby; 5. Novonyikolajevka; 6. Korobcsino; 7. Volosszkoje; 8. Manvelovka; 9. Ordzsonikidze; 10. Novoroncovka; 11. Slobodzeja [1–10. Ua, 11. Mol])

5. kép

Az Ordzsonikidze 32. kurgán betöltésében feltárt 1. sírból származó két váz (1. az idősebb, 2. a fiatalabb férfi váza) radiokarbon vizsgálatának kalibrált eredménye